

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ ROZBUDOVA DERZHAVY

АКАДЕМІЧНИЙ ЖУРНАЛ

ЗМІСТ:

З ПРАЦЬ КОМІСІЙ:	ст.
Богдан Винар: Розвиток української легкої промисловости	1
Євген Онацький: Рід у світогляді й обрядовості українського народу	12
П. Грицак: Київщина по татарському погромі	17
З ПРОБЛЕМАТИКИ ПРАЦЬ КОМІСІЙ:	
В. Михальчук: Короткий нарис до студій червоної армії	26
СПОМИНИ:	
П. Шандрук: Це було так	33
ОГЛЯДИ І РЕЦЕНЗІЇ:	
Documenta Pontificum Romanorum Ucrainae Illustrantia — Л. В (-инар)	47
о. Орест Купранець: Топономастика Іванінуса з 1611 р. М. А (-нтонович)	47
НАДІСЛАНЕ ДО РЕДАКЦІЇ	48

КЛІВЛЕНД

РІК VI.

ОСІНЬ, 1954

Ч. 3 (14)

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ

КВАРТАЛЬНИК

ВИДАЄ ПРОВІД ЗАРЕВА

Редагує Колегія, головний редактор д-р Богдан Винар.

Листування в редакційних справах скеровувати на адресу:

Bohdan Wynar, 2725 Queen Ave., Cleveland 13, Ohio, U.S.A.

В адміністративних справах звертатися на адресу:

M. Kozij, 229 Machray Ave., Ste. 24, Winnipeg 4, Man., Canada.

Цією дорогою складаємо
сердечну подяку

п. мгр. ВАСИЛЕВІ ГУЛЬТАЄВІ

за щедрий дар, який уможливив дальшу появу цього журналу.

Редакція й адміністрація
"Розбудови Держави".

Представництва "Розбудови Держави":

- Австралія: д-р К. Білінський, 32 Anderson St., N. Richmond, E. Melbourne, Victoria.
- Австрія: Д. Павлишин, Innsbruck, Dorf. 7.
- Англія: В. Хомяк, 78 Kensington Park Road, London, W. 11.
- Аргентина: Ю. Липка, c. Talcahuano 847, Buenos Aires.
- Бельгія: Надія Ріпак, 58, rue de l'Aqueduc, Bruxelles.
- Бразилія: Т. Грегорчак, Caixa Postal 1340, Curitiba, Parana.
- США: Д. Місько, 1429 E. 52 St., Cleveland, Ohio.
- Італія: д-р В. Федорончук, Roma, Via Nemorenze 100.
- Німеччина: П. Дорожинський, Muenchen 13, Agnesstr. 49/0 г.
- Франція: А. Жуковський, 89, rue Cardinal Lemoine, Paris 5 - e.

Передруки дозволені тільки за поданням джерела.

Друком "Нового Шляху"

З ПРАЦЬ КОМІСІЇ:

Богдан Винар

Розвиток української легкої промисловости

I. В СИСТЕМІ ЦАРСЬКОЇ РОСІЇ.

Не зважаючи на більш як тисячлітню історію існування зорганізованих господарських форм життя та економічних первнів у людині-господарника — політична економія це порівняльно одна з наймолодших галузей науки. Тільки розвиток модернізованих державних форм XVII - і XVIII-го століття дозволяє на створення поняття "народнього господарства", як замкненої згармонізованої структури господарських виявів окремих спільнот. Народження модерної нації є рівночасно стартовою датою ставання і розвитку господарських обґрунтувань національної екзистенції. Інтенсивне обстеження поодиноких складових господарської бючки національних спільнот та взаємовідносин між ними є предметом аналітичного пізнання народнього господарства за допомогою системи синтетичного досліджу політичної економії.

Українська економічна наука ще недостатньо розвинена. На це склалося ряд історичних обставин, в яких перебувало і надалі перебуває українське народнє господарство на протязі свого історичного розвитку. Чужі політичні системи супремують вирощення української економічної думки. За їх впливами поняття підметности українського народнього господарства зароджується значно пізніше, бо аж в початках XIX століття. В часі коли в Західній Європі економічні науки перебули вже значний еволюційний розвиток, включно з досвідом швидкого упромисловлення, що в тих часах вступило вже на шляхи майже революційних підйомів.

Політична розірваність національної української території в жодному випадку не могла сприяти розвиткові цілісного процесу у формуванні українського економічного комплексу. Рівночасно тією обставиною зумовлене явище територіяльного економічного партикуляризму, що й залишило свої негативні наслідки на розвиткових тенденціях української політично-економічної думки. Тому не випадково процес консолідації народнього господарства України натрапляв на поважні перешкоди. Поважним товчком до оформлення поняття територіяльної української економіки були два останні розбори Польщі а пізніше консеквентна боротьба чужинних капіталів за український ринок.

В зміслі територіяльного а не політичного поняття появляється проблема української економіки не скоріш як у першій четверті XIX-го століття. В тому часі віднотуємо цілий ряд установ, що мають таке

чи інше посереднє відношення до вивчення господарських ресурсів України і тим самим сприяють зростанню економічної свідомості українського населення. На увазі маємо передовсім праці *“Комісії для описання губернии Киевского уездного округа (1850-1864) і пізніше Південно-Західній відділ Російського Географічного Т-ва (1873-1876)*, що були тими першими інституціями, що присвятили багато уваги українській економічній проблематиці¹⁾.

Рівночасно ті перші праці з ділянки української економіки характеризують складне положення народного господарства України та не випадково вказують на від'ємне діяння цілої російської державної системи на розвиток українських продукційних сил.

І справді тодішня господарська ситуація в Україні носила всі характерні позначки колоніалізму, що перетворював український господарський комплекс у вигідний додаток — “окраїну” Російської Імперії. Напрямні імперіяльної російської економічної політики в цілості відбивали інтереси домінуючої політичної системи, виразно нехтуючи природнім поєднанням гармонійного розвитку всіх складових компонентів народного господарства України.

Розвиток української промисловості має свої традиції ще з давніх часів Гетьманщини в XVII-му ст. В той час в Україні розвивається металевая промисловість з виробництвом зброї та боєприпасів, хемічне виробництво (салітра, поташ, дьоготь, смола). Широко розвинена харчова промисловість знаходила ринки збуту далеко за межами України. Достатньо було заступлене в Україні виробництво текстильних товарів, шкуряна й скляна промисловість. Остання, своїми гатунковими виробами була відома також поза межами України, спеціально в Московщині. Безпосередні контакти українського народного господарства з Заходом²⁾ змушували звертати постійно увагу на якісне виробництво, що вправді поступаючись перед більшістю зах.-європейських виробів (головно текстильної промисловості), все ж таки на зовнішніх ринках успішно конкурувало з виробами московськими і польськими (хемічна промисловість).

1654 рік поволі але консеквентно приносить багато структурних і матеріяльних змін у народне господарство України. В першу чергу московський уряд систематично старається обмежити зв'язки української промисловості з закордоном. Численними адміністраційними заходами обмежує розвиток “невигідних” Московщині ділянок українського промислового виробництва, в першу чергу продукцію української легкої промисловості. *“Московська буржуазія XVII і XVIII стол. не вважала за вигідне розвивати українські фабричні підприємства і випускати їхні вироби до західних країн та до Росії, де українські продукти легко з руськими конкурували”* — пише акад. М. Слабченко³⁾.

1) Обширні і цікаві інформації про ті справи знаходимо у праці проф. О. Оглоблина: *“Проблеми української економіки у науковій і громадській думці XIX стол.”*, Вісник ООЧСУ за грудень 1953. — січень 1954 р.

2) Історичні господарські зв'язки України з Заходом ще дуже мало опрацьовані. Читача відсилаємо до двох епізодичних статей: Д. Оляничин — *“Торговельні зв'язки України з Бреславом у XVIII ст.”* (Наша Культура, Варшава 1935 кн. 8) і Д. Оляничин *“Торговельні зв'язки України з Ляйпцігом у XVIII ст.”* (Наша Культура, 1936 кн. I.).

3) Цитуємо за М. Волобуєвим *“До проблеми української економіки”*, стаття поміщена в *“Більшовик України”* ч. 2-3 за січень-лютий 1928 р.

Спершу, зі зрозумілих причин, знищено в Україні при допомозі адміністраційних заходів виробництво зброї і боєприпасів. Одночасно припинено дальший розвиток української металевої промисловости (Волинь, Чернигівщина). В Україну починають доходити московські металеві вироби (з Брянського мет.р-ну). Указом з 1719 р. конфісковано і передано московській казні хемічну промисловість. Рівночасно заборонено будівництво нових фабрик. Таким чином Московщина звільнилась від довозу тієї важливої для народного господарства України імпортної статті та різними превентивними засобами посилювала власне хемічне виробництво.

Про ці справи висловлюється акад. М. Слабченко: *“Так звана “зрада” Мазети “безполезного придателя Петра”, як образно сказав проф. Ключевський, розв’язала руки петербурзьким властям щодо України взагалі і поташно-смольного промислу зокрема. В 1718 р. обмежено видобуток поташу гезез заборону нові поташні ставити, а в 1719 р. поташ і смользуг визнано за казенні (скарбові) товари”*⁴⁾.

Протягом XVIII-го століття знищено українську легку промисловість, перетворюючи Україну на вигідний ринок московських імпортів. Ще в XVII-му столітті в Україні була достатньо розбудована скляна промисловість. Значну скількість скляних виробів вивожено звичайно за кордон, де вони втішались широким збутом. При допомозі митної політики московський уряд не допустив до дальшого розвитку української скляної промисловости, забороняючи довіз деяких важливих для тієї ділянки сирівців. З початком XVIII століття Україна вже довозить скляні вироби з Московщини. *“В наслідок правових обмежень — пише М. Слабченко⁵⁾ — скляна промисловість, що в XVII ст. всі дані для дальшого розвитку мала — в наступному віці стає хиріти. Отже Україна не лише не могла вже скла на московський ринок продавати, але і власний її ринок став відгувати недопродукцію цього предмету. Скло розцінювати стали, як дуже цінний товар”*.

Подібна доля зустріла також і українську текстильну промисловість. *“Сукняне виробництво в Україні був промисл старий і розвинений. “Валюші” були звичайною приналежністю до кожного, хог трохи впорядкованого господарства” — пише проф. О. Оглоблин⁶⁾*. Знищення українського текстильного виробництва носить виразний характер підпорядкування українського народного господарства московським економічним інтересам та вповні доказує про колоніальну політику російського державного апарату в Україні. Як пише Микола Химич⁷⁾: *“До ліквідації текстильної промисловости застосували всі можливі засоби, а саме: вивозили фабрики на півніз, забирали до скарбового уряду (в Крігс-колегію), передавали московським купцям та фабрикантам*

⁴⁾ М. Слабченко “Організація хозяйства України”, том II стор. 153.

Для докладнішого ознайомлення з тими справами відсилаємо читача до обширної праці: І. Джиджора — “Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730 pp.”. Записки Наукового Товариства Шевченка т. 98, 101, 103, 105.

⁵⁾ М. Слабченко: “Орг. хоз. України”, том II. стор. 150.

⁶⁾ Проф. О. Оглоблин: “Очерки истории укр. фабр. мануф. в Гетьманщине”, цитується за М. Волобуєвим.

⁷⁾ Микола Химич: “Українська промисловість і Енциклопедія Українознавства”, стаття в часописі “Українські Вісті”, Новий Ульм ч. 78.

“в везное содержание”. А запровадивши 1822 р. новий тариф, остаточно знищили її в Україні і цим самим забезпечили розвиток текстильного промислу довкола Москви”.

Тариф з 1822 р. приніс дуже великі шкоди цілому українському народньому господарству. При його допомозі знищено українську легку промисловість, він же у своїх дальших наслідках — негативно вплинув на скорочення української зовнішньої торгівлі. Підвищуючи мита на довозувані з-за кордону товари, метою названого тарифу було забезпечити російській продукції монопольне становище на українському ринку. Аксаков, дослідник українських ярмарків середини ХІХ-го століття так описує вплив тарифу з 1822-го року на перетворення України у ринок для російського текстилю⁸⁾: *“Україна і Слобожанщина являлись готовим обширним ринком. До нього спрямовувались погляди промисловців. Збут на ярмарках (українських — Б. В.) російських мануфактурних виробів виносив 22 мільйони карбованців сріблом, представляючи $\frac{1}{3}$ загальної вартості продукції всіх російських мануфактур і перевищаючи в тричі збут на нижноновгородському ярмарку”.*

Українське народнє господарство, що до того часу мало ще певний свобідний вибір в довозі потрібного йому текстилю, стає виключним і вигідним ринком збуту для російського текстильного виробництва⁹⁾. Одночасно згаданий тариф безпосередньо спричинився до інтенсифікації народного господарства Московщини. *“Ніякий урядовий захід у Росії не зробив такого перевороту в становищі промисловости, як знаменитий тариф 1822 р. Московська, Володимирська, Костромська губернії утворили цілу мануфактурну округу. . . сотні фабрик вивозили щоденно масу продукції, яка потребувала збуту. Україна була готовим великим ринком”.* . . пише далі згаданий Аксаков¹⁰⁾.

Вироблені з української сировини фабрики текстильної промисловости приходили назад в Україну, де також збували їх російські купці у висліді свого монопольного становища значно дороще, як в самій Росії. Безглядну торговельну підпорядкованість України російським економічним інтересам відзначив В. Каразін 1810-го року, пишучи¹¹⁾: *“Мы принуждены сбывать произведения наши только в том виде, как природа нам их дает, и изобилуя всеми веществами для фабрик, мы плати все свои потребности удовлетворяем издала, платя за извозы внутри России и обратно, уплачивая бедными деньгами нашими барыши десяти перекупщиков, через руки которых приходит прежде сырье наши произведения, потом возвращаются к нам выделанные”.*

Так значить після обмеження зовнішньої торгівлі (Як відомо нпр. Одеська зовнішня торгівля після 1822-го року значно занепадає) прийшла черга і на обмеження української внутрішньої торгівлі, згл. підпорядкування українського купецтва торговельним кругам Московщини. Великі російські купці залюбки роздавали партії т. зв. красного товару, себто вовняних, бавовняних і шовкових тканин місцевому купецтву

⁸⁾ Аксаков: “Исследование торговли на укр. ярмарках.” стор. 12-14.

⁹⁾ За відомостями Волобуева (цитована праця) російська промисловість продавала в Україні текстильних виробів на суму 20 міль. крб. і 1834 р. це становило 86.9% із загального збуту текстильних товарів Росії і 24.8% всього обігу українських торгів.

¹⁰⁾ Аксаков, *op. cit.*

¹¹⁾ А Тихий: В. Н. Каразин, Киевская старина 1905 ч. 5 стор. 262.

даючи їм рівночасно довгореченцевий кредит. Українські дрібні торговці розносили цей товар по містечках і селах. Для ілюстрації тодішніх відносин подаємо дані за 1832 р. за Волобуєвим:

Серед власників фабрик було:

москалів	— 44.6%
українців	— 28.7%
жидів	— 17.4%
чужинців	— 3.6%
інших	— 5.7%

Серед купців було:

москалів	— 52.6%
українців	— 22.2%
жидів	— 20.9%
чужинців	— 1.9%
інших	— 2.4% ¹²⁾

З наведеного можемо зробити ясний висновок: місцеве українське купецтво було майже вповні залежним від російських гуртівників. Самий же відсоток українського купецтва в Україні був дуже низьким.

Не зважаючи на досить розвинуте вівчарство, також і *вовняна* галузь текстильної промисловости в Україні не була розвинена. Україна була доставцем сирівцю, монополія на виробництво фабрикатів мала очевидно Московщина. Це можна ілюструвати численними прикладами. І так в початках ХІХ-го століття з диканського мастьку Кочубеїв вовну збували не тільки на українських ярмарках (Кременчуг, Катеринослав, Одеса), але вивозили її також до Москви і Петербургу¹³⁾. 1812 р. продано в тих містах 500 тис. пудів вовни на суму 21,4 тис. крб. У зв'язку з аграрною кризою в 1820-30 рр. поважна частина великих сіл. господарств перейшла на плекання скотарства, головно на півдні України. 1806 р. на півдні України було всього 9 тис. мериносів, а вже в 1848 р. 3,7 міл.! За 1831-60 рр. вивезено з України біля 3 мільйонів пудів вовни.

ШКУРЯНУ промисловість України, що також давніше користалась достаточною кількістю сировини — обмежено до карикатурних розмірів, так що вона зовсім втратила свою попередню питому вагу в господарстві України. Також і шкуряні вироби почала Україна довозити з Московщини. *“Ряд російських купців, власників суконних і шкуряних мануфактур, постійно скуповували в Україні сировину: шерсть, шкуру — виробляли з них в Росії готові вироби — сукно, зоботи та ін. і вивозили їх на продаж знову в Україну. При цьому в Україну звизайно привозили товар гіршої якості і продавали його тут на 15-20% дорожче як у Росії”*¹⁴⁾. Знову ж у тих осередках, де частинно була розвинена шкуряна промисловість, як нпр. у Києві — найбільший шкуряний завод належав орловському купцеві Серебреникові. У підсумках, як

¹²⁾ М. Волобуєв, цитована праця.

¹³⁾ Аксаков, *op. cit.* стор. 30-31.

¹⁴⁾ “Нариси з історії України”, Випуск VIII. Україна в першій половині ХІХ ст. Академія Наук УРСР, Київ 1939 стор. 62-63.

пише Волобуєв ¹⁵⁾ *“засто московські купці і власники заводів мешкаючі в Московщині, звідти розпоряджались своїми українськими підприємствами”*.

В кінці 60 рр. XIX-го ст. промисловість України складалась майже з тільки цукроварень, млинів, винокурних заводів. Легка промисловість України була майже вповні знищена та не представляла жодної поважнішої позиції у балансі народного господарства України. Друга половина XIX ст. приносить поважні зміни в умовах промислового розвитку України. Скасування кріпацтва 1861 р. та реформа на Правобережній Україні 1863 р. прискорили розвиток українських господарських продукційних сил. Товаровий характер сільського господарства півдня України, пошкваллення торгівлі через чорноморські порти ¹⁶⁾ — зумовляє потребу поборення в Україні наявних комунікаційних труднощів.

В Україні започатковано будівництво залізниць. В останній чверті XIX-го ст. залізнична мережа України поширюється дуже швидко, випереджуючи старі московські промислові р-ни. Особливе поширення в 90-их рр. залізничного будівництва сприяє швидкому розвитку металургійної, залізнорудної і кам'яновугільної промисловости. Постання донецької важкої індустрії спричинилось до справжньої революції у структурі народного господарства України. Донецька промисловість швидко випереджує старший осередок Урал та у 80-их рр. після започаткування експлуатації Криворізької залізної руди — Україна стає найважливішим осередком важкої промисловости в Російській Імперії.

“Велитенське підняття промисловости торкалося тільки гірничо-заводської її ділянки, що концентрувала свої підприємства на тівдні Лівобережжя. Інші ділянки промисловости, в першу згеру легка фабрична та кустарна промисловість далеко відставали від росту важкої індустрії, далеко не дорівнювали російській промисловости названих категорій. Причина тієї одсталости України в цьому напрямку економічного розвитку була та, що конкуренція російська пильно берегла свої колоніяльні права в Україні од масового споживага, а закордонний капітал ще не цікавився звити своє гніздегко в цій ділянці виробництва, а коли і цікавивсь, то ще не встів згеру революцію 1905 р. розвинути якслід своєї діяльності” — пише М. Волобуєв ^{16а)}.

Інтезивне напливання чужинного капіталу в народне господарство України мало особливе значення для вироблення окремої української економічної думки. Слушно підчеркує проф. Оглоблин, що на початку 1880 рр. проблема української економіки з'являється вже в національній формі. Поняття української територіяльної економіки замінюється економікою національною з щораз частішим підкресленням політичного моменту. При тому *“для гужинного капіталу не мали безпосереднього знагення централістичні великодержавні прагнення російського капіталізму. Він відсунув цей капіталізм на друге місце, вкльошивши український господарський терен до своєї системи експлуатації”* — пише М. Волобуєв ¹⁷⁾.

¹⁵⁾ Волобуєв, цитована праця.

¹⁶⁾ До 1850 рр в чорноморські порти заходило 20%, а в балтійські 75%. Після 1850 рр. — чорноморські 40% і балтійські 50% корабельного тону.

^{16а)} М. Волобуєв, цитована праця.

¹⁷⁾ там же.

Рівночасно з швидким упромисловленням України, що переважно відбувалась за рахунок чужинецьких капіталовкладань — зміцнюється і українська промислова верства, яка виходячи з чисто практичних заходжень, вступає в конкуренцію з російськими промисловими кругами. Дальші намагання російського державного апарату провадити безпосередню промислову експлуатацію України, трактуючи український господарський простір, як “окраїну” великоросійської імперії, зустрічаються все частіше з голосними протестами українських господарських кругів. І так присутність в Україні чужинних капіталів різного походження та їх домінуюча роль в відношенні до фінансових спроможностей “домашнього” російського капіталу підсилює відосередні змагання українських господарських кругів, а з часом “*отая полеміка безперечно збуджувала українську економічну думку, на практичних буденних справах загострювала гадку про особливі інтереси українського господарства, що в певний час можуть не збігтися, а навпаки розминутися з інтересами російського господарства*” — пише проф. О. Оглоблин¹⁸). Та правдивий товчок до повного наголошення політичного моменту у потребі української національної економіки — внесли праці українських економістів, що перебували за кордонами Росії. І так 1880 р. появляється в Женеві праця Сергія Подолінського про “Ремесла і фабрики на Україні”, де вперше господарство України представлено як окрему і самостійну господарську одиницю, що повинна вступати на рівнорядних позиціях до міжнародньої господарської співпраці поодиноких національних спільнот. В 1895 р. появляється, побудована на марксистівських основах, відома праця Юліяна Бачинського “Україна Irredenta”, що є першою спробою обґрунтувати при допомозі господарських моментів потребу політичної самостійності українського народу. Дальше швидке зростання української національної свідомости, вияв численних українських політичних організацій — тільки сприяє процесові обґрунтування потреб підметної української господарки. У працях Грушевського, Порша і інших провідних діячів українського політичного відродження багато уваги присвячено господарським справам. Рівночасно зростає українська політична економічна свідомість, яка постачає багато доказів про розбіжність інтересів українського народного господарств з господарським комплексом Російської Імперії. Все це має величезне значення для розвитку самостійної української економічної думки. Колоніальний характер народного господарства України стає очевидним для української провідної верстви. Одночасно українські політичні круги, критично наставлені до дотеперішньої структури народного господарства України, видвигаютъ позитивну програму перебудови господарського організму України¹⁹) на українських національних основах.

Яка була структура народного господарства України на передодні вибуху 1-ої світової війни? М. Волобуєв подає таку характеристику: “*В економічному житті України після реформних засів можемо*

18) О. Оглоблин: “Проблеми української економіки у науковій і громадській думці XIX ст.”, Вісник ООЧСУ за грудень 1953, стор. 14.

19) На увазі маємо українські політичні партії, включно з соціалістичними, що перейшли в тому напрямку також швидку еволюцію; в їх політичних платформах багато місця присвячено господарським справам.

відзначити дальший розвиток і зміцнення пануючого становища московської обрібної промисловости". З того приводу проф. Яворський правдиво зазначає: "Само собою розуміється, що така перевага російської легкої фабрично-заводської промисловости над українською, не зважаючи на ріст останньої в умовах краювого господарства, безумовно віддавала український ринок в руки російського промислового капіталу, що міг постійно продовжувати свою колоніяльну політику в Україні, яку і так вже систематизно вів з XVIII ст. російський торговий капітал. Найбільш разючим фактом було те, що бавовняна промисловість в Україні була цілком нерозвинена, не зважаючи на те, що до горно-морських пристаней привозили так багато бавовни, що її відсіль перевозжено залізницями до Росії, та те що Україна рік рiзно стiльки вивозила вовни за свої межі, в першу зергу до Росії, спроваджуючи за те на дорогі гроші вовняну матерію з Росії і Польщі"²⁰).

Доповнимо ті завваги деяким фактичним матеріалом. В 1912 р. в народньому господарстві України переважали галузі зв'язані з сільським господарством. І так українська харчова промисловість дає 41,5% вартости всієї промислової продукції. Друге місце займає гірнича промисловість з питомою вагою 36% в тому чорна металургія 20%, кам'яновугільна п. 13%. На третьому місці знаходиться металообробна промисловість з питомою вагою 12%, в тому машинобудування 6% (включаючи і ремонтні майстерні). Таким чином Україна представляла собою корисну базу сирівців і півфабрикатів. Диспропорція в розвитку упромисловлювання України стане ще виразнішою — коли порівняємо продукційні величини української важкої і легкої промисловости.

Характерною ознакою географії української промисловости була яскрава однобічність розвитку південно-східньої, найбільш упромисловленої частини України (гірно-добувна пром.), де не було власної, хоча б мінімально розвиненої, харчової бази та легкої промисловости, що комплексно доповнювала б цей однобічний розвиток українського осередку важкої промисловости. Легка промисловість України концентрується у невеличкому числі районів з скромним засягом свого виробництва. Змонополізоване московськими осередками виробництво легкої промисловости носить в Україні частинно ремісничий характер, зокрема поширена система домашніх промислів. На Україні розміщені дрібні одиниці легкої промисловости. Легка промисловість України концентрується у невеличкому числі районів з скромним засягом свого виробництва. Змонополізоване московськими осередками виробництво легкої промисловости носить в Україні частинно ремісничий характер, зокрема поширена система домашніх промислів. На Україні розміщені дрібні одиниці легкої промисловости з ручними процесами. Відсталого технікою і технологією виробництва.

Деякі характерних прикладів. Листове, тарне і сортове скло виготовляють на Україні ручним способом. У шкурняній промисловості переважав сипневий метод дубління. Важку сировину, дубильні екстракти, хромові шкури здебільша імпортовано з-закордону. Сировиною для шовкоткацької пряжі була пряжа французького і італій-

²⁰) М. Волобуєв — цитована праця.

ського походження. Українські шовкові кокони, подібно як і вовняний сирівець, вивожено поза межі України, бо тут шовкосукання не було.

Пригляньмося головнішим ділянкам української легкої промисловости.

ШКУРЯНА промисловість, не зважаючи на достатню наявність українських сирівців, була розвинена дуже слабо. У зв'язку з швидким зростанням міського населення — ремісничого виробництва вже не вистачало. Підприємства організовано спершу у великих осередках торгівлі шкурою. У початках розвитку української шкуряної промисловости — два найбільші осередки скупчення тієї галузі: Одеса і Бердичів випускали 9/10 всієї продукції. Слід зазначити, що в Україні не могло розвинутиись повне виробництво, з уваги на колоніальне становище цілого народнього господарства. У тому змислі слід відмітити різку диспропорцію між шкуряною сировиною і виробництвом півфабрикатів. Україна, експортуючи шкуряну сировину за кордони своєї етнографічної території, одночасно виказує в своєму імпортному баянсі велику питому вагу шкуряних півфабрикатів, головню м'яких шкуряних товарів, як хром, шевра і ін. За приблизними підрахунками виявляється, що $\frac{1}{2}$ споживаних півфабрикатів в українському народньому господарстві імпортовано з-за кордону. В сировинному баянсі заводів Київщини і Одеси частка імпортованих півфабрикатів і дубильників виносила приблизно 75% консуму. Рівночасно з тих же районів Україна експортувала у значній мірі сировину. Знову ж в українському виробництві, не зважаючи на недостачу м'яких шкуряних товарів (що їх імпортовано), виробництво твердих (підшв'яних) півфабрикатів становило аж 80% у всій продукції півфабрикатів. Така нераціональна структура шкуряної промисловости України не могла давати народньому господарству поважніших прибутків.

Дуже трудно статистично виявити величину української шкуряної продукції перед першою світовою війною. За інформаціями Всеросійського Т-ва Гарбарень у Російській Імперії випродуковано в 1916 р. 16 міль. шкур (12,5 міль. великих і 3,5 міль. дрібних). З того на Україну припадало 3 мільйони, або 5,3%. У зв'язку з воєнними подіями деяка частина російських шкуряних заводів переноситься на Україну. Попит на шкуряну продукцію дуже виростає. У тому переходовому етапі питома вага української продукції зростає до 20-24%.

ТЕКСТИЛЬНА промисловість — це найбільш відстала галузь легкої промисловости України. Такою вона і залишилась до вибуху першої світової війни.

Порівнюючи промисловий розвиток Московщини і України одержимо таку картину: В Московщині на першому місці промисловість оброблювальна (головню текстильна), в Україні промисловість добувальна, а текстильна аж на одинадцятому місці. Перше місце в Україні займає харчова промисловість. На кожних 1,000 робітників на харчеву промисловість в Україні припадає 227 роб., у цілій імперії 114 роб. І навпаки: на текстильну промисловість у цілій імперії припадає 164 робітники, в Україні всього 20 роб.²¹⁾ До 1914 р. в Україні було всього 6

²¹⁾ М. Порш: "Робітництво України". Нарис по статистиці праці. Записки Укр. Наук. Т-ва у Києві кн. X, XI, XII за 1912 і 1913 рр. Поміщені дані цитуємо за І. Мазепою: "Большевизм і окупація України", Львів 1922 р. стор. 8.

великих текстильних підприємств: 3 в Харкові, 2 в Одесі і 1 в Луганську. В Харкові працювали дві шерстомийки на українській та імпортованій з Кавказу сировині. Крім того один мішочно-канатний завод. В Одесі працював чорноморський завод мотуз'яних виробів і джутова фабрика. В Луганську — завод з виробництвом верблужих ременів, млинарських пасів, пресового сукна для олійнь, тощо.

Вже з наведеного можемо зробити висновок, що обсяг української текстильної промисловости не стояв у жодному відношенні до потреб українського ринку. Найслабше була розвинена БАВОВНЯНА промисловість. Декілька невеличких підприємств у Харкові, Мелітополі, Павлограді та приморських районах виробляли продукції (переважно вати) на суму 100 тис. крб. річно.

Друга ВОВНЯНА галузь текстильної промисловости була розвинена також дуже слабо. Питома вага України у виробництві імперії виносила за даними з 1912 р. всього 3,4%. Два неповно розвинені осередки тієї галузі, Харків і Дунаївці, не могли у жодному випадку покрити навіть мінімальних потреб українського населення.

Порівняльно ще найкраще представлялась конопле-джутова промисловість. Царський уряд був змушений розгорнути конопле-джутову промисловість в Одесі з двох причин. В тому найбільшому українському портовому місті був великий попит на мішочно-мотуз'яні вироби, що були konieczними для технічного обладнання експортів збіжжя і інших продуктів українського вивозу. Другою причиною була зручність представлення до Одеси імпортного джуту, що в значній мірі здешевлювало саму продукцію. Вигідне географічне положення Харкова на межі між р-ми багатими на коноплі і р-ми значного попиту на мішки й інші в'язальні вироби децидуюче вплинуло на поширення конопле-джутової промисловости і в тому другому осередку. В порівнанні до виробництва Російської імперії питома вага української конопле-джутової промисловости у загальному обсязі виробництва прядива та інших волокнистих речовин рослинного походження наближалась до 20%.

Підчас війни в Україну евакуовано деяку частину текстильних підприємств з Московщини. Перепис 1920 р. зареєструє 126 підприємств (Харківська область 37, Одеська і Київська по 17). З них працездатними з уваги на брак потрібного устаткування було всього 68 підприємств.

СКЛЯНА промисловість, — це одна з найбільше паливомістких промислових ділянок. На одну одиницю продукції витрачають 2-3 одиниці палива. Наявність достатньої кількості палива і була вирішальним фактором у історичному розміщенні скляної промисловости в Україні. Після обмеження розвитку української скляної промисловости з початком XVIII ст., українська продукція не задовольняє навіть потреб українського ринку. І тільки у зв'язку з розвитком Донбасу скляна промисловість України стає на нові шляхи розвитку. До 90-их рр. XIX ст. більшість підприємств скляної промисловости були розміщені в районі Полісся, значить, в області багатій на дерев'яне паливо. Після переведення скляної промисловости на мінеральне паливо переміщують її біля районів видобутку кам'яного вугілля. Донбас займає тут децидуюче місце, даючи 2/3 всієї продукції. До важніших одиниць того району слід зарахувати найбільшу в Україні гуту в Константинівці, гуту електрич-

ної порцеляни в Словянську, Північнодонецьку у Лисичанському районі та інші.

Скількисно більше гут було в Київсько-Волинському районі. В 1913 р. начислюємо там 26 одиниць, з того 13 скляних гут, 10 порцелянових і 3 фаянсових. У порівнянні з Донбасом визначаються дрібнішими формами виробництва і меншою товарною продукцією. Частинно була заступлена скляна промисловість і в Житомирській та Харківській областях. У підсумках — у 1913 р. в Україні працювало 40 скляних і порцеляново-фаянсових гут.

В 1913 р. українська скляна промисловість випродукувала²²⁾ :

скла різного	420.0 тис. пудів
порцеляни й фаянсу	839.5 тис. пудів
ізоляторів	350.0 тис. пудів
рурок водомірн.	7.5 тис. пудів
аптечного посуду	6.825 тис. штук
скла для хем. в-ва	425 тис. штук

У порівнянні з виробництвом цілої імперії питома вага продукції української скляної промисловости становила в 1913 році 8.8%.

Навіть на підставі тих скупих статистичних даних про окремі галузі української легкої промисловости можемо зробити ясні висновки.

Легка промисловість України була дуже слабо розвинена. Товарний характер українського сільського господарства, а що важніше — швидкий розвиток української важкої індустрії не стояли в жодній пропорції до стану української легкої промисловости. Товари широкого вжитку українське населення було змушене спроваджувати з-за кордону, оплачуючи їх противартість важливими для народнього господарства України сирівцями. Московські промислові осередки, користаючи з свого монопольного становища, створеного численними заходами державного апарату, використовували колоніальний характер народнього господарства України, жорстоко його експлуатуючи. Візії недалекої революції в російській імперії казали сподіватись, що підрядне становище українського народнього господарства радикально зміниться. Така зміна нажалі не зайшла.

Людський Дух — це повна відкритість у вселенність, тому не може він відступити назад у себе, замкнутися і поменшити себе. Стан цей освідомляється як правда людської долі, що жити згідно з нею є справою г е с т и в і л ь н о ї л ю д и н и. Бо жити лиш — це не подвиг, а жити л ю д и н о ю обов'язує вже дати до природного дару життя творгу долю духа . . . Історія людини пишеться під іменем з м а г у, що погався народинами в ній духа, а міг би скінзитися хіба з його смертю.

Ю. Вассиян (Змаг основ)

²²⁾ О. О. Сухов: "Економічна географія України", ДВУ 1923 стор. 163.

Рід у світогляді і обрядовості українського народу

Ідея роду, як зазначила Кат. Грушевська в своїй розвідці про Думу про Олексія Поповича, була могутнім чинником української духовости в побуті від найдальшої давнини аж до передодня сучасности.

“Повість временних літ” каже, що українці в XI-XII стол. жили “р о д а м и”.

Правда, це слово розуміється різно щодо об’єму і щодо правової ваги тих родів, але й ті дослідники, що беруть рід у його найвужчим розумінні, вказують все таки, що він складався з кількох родин під управою старшого і був, між іншим, об’єднаний правом пімсти. Властиво постанова Руської Правди про право пімсти й вказує на обсяг цього староруського роду: право пімсти охоплює батька і синів, братів, племінників — оце й був би звичайний склад тіснішого роду (М. Грушевський “Історія України-Руси” I, с. 357).

Очевидячки, це був — м і н і м а л ь н и й склад роду, бо ж закон у тім часі не диктував обов’язку пімсти, але навпаки, намагався обмежити число управнених месників. Почуття родової солідарности, певно, простягалось значно поза коло названих родичів, а різні господарські та юридичні зв’язки, як спільне господарство та масткові права, як також авторитет і влада голови роду, мусіли робити старий рід в Україні дуже тісно об’єднаним і морально сконсолідованим. А в часах розселення, як завважує проф. М. Грушевський, він, певно, був ще більш об’єднаним. Отже, можливо, що він навіть персоніфікувався, уособлявся в якомусь “роді”, якому приносилися жертви одночасно з жертвами померлих родичів, і який зближався з Домовиком, або навіть із Долею, від якої залежали живі люди.

Найкращий доказ внутрішньої міцности цього роду — це його живучість: об’єднання окремих родин із неподільним майном під управою голови — переважно старшого в роді, існувало в нас під назвою “дворец” ще в XIV-XVI стол., зустрічалися подекуди навіть і в XVIII ст., а на Бойківщині існувало аж до большевицького панування.

Вислови цієї родової солідарности та її моралі знаходимо ще досі в багатьох наших народніх піснях та в обрядовості, головно весільній.

Адже весільний обряд в своїй основі — це договір двох родів молодого і молоді, який доконують їх голови — старости при участі всіх інших членів одного й другого роду. Ця сторона весільних обрядів, як завважив М. Грушевський, це *“найбільш повний і дорогоцінний відгомін родового пожиття, який ми маємо в нашій традиції. Не зважаючи на свою фрагментарність, на помішання з іншими мотивами, він доносить до нас не одно ще з тих старих, допереселенських гасів, коли родо-во-племінні відносини були підставою соціального ладу моралі і обихаїв”*. (М. Грушевський, “Історія української літератури” I, 238).

Ось кілька тих родових тем, для прикладу, що їх наводить М. Грушевський:

Ой, сій, мати овес
На наш рід увесь,
Щоб наш овес рясен був,
Щоб Івасів рід красен був. . .

А в полі овес рясен,
А в нас весь рід красен,
А нашому роду не буде переводу,
Од старшого до меншого,
Суди, Боже, до мизинного. . .

Ой, роде, роде багатий,
Даруйте товар рогатий:
Даруйте, роде овечки,
А ви сестрички, телички,
А ви, сусіди, намітки,
А ви, братіки, коники.

(Мат. Укр. Етн. НТШ, III, 167).

Обидва роди, які зав'язують новий подружній зв'язок між двома своїми молодими членами, підкреслюють на кожному кроці добровільний, веселий (і тому воно й "весілля") характер цього союзу, що він творить новий зв'язок між двома заприятеленими спорідненими родами, скріплює й затісняє їх відносини. Це маніфестують особливо жінки — "сторожі домашнього вогнища і його мирного життя", як їх називає М. Грушевський (Іст. укр. літ. I, с. 243). Такий характер має, напр., поява "світилки", дівчини з роду молодого, яка приходить, як заложниця чи обмінниця на чолі поїзду молодого, гарантуючи, що рід віддаючи свою дівчину, може дістати собі іншу дівчину навзаєм. Ще виразніше виступає це при тій же акті весільної драми, коли дві свахи, одна з роду молодого, а друга з роду молодої, зустрічаються на порозі хати молодої з хлібом-сіллю і з засвіченими свічками: ставши правою ногою на поріг, вони цілуються і зліплюють свічки до купи, на знак повного єднання нової пари (Чубинський, IV, 332). При цьому співають:

Мир з миром мирувалися,
Дві свашечки цілувалися
На першій порозі, на лютім морозі,
Да зліпили свічки до купки,
Да зведено діти до парки.

Яскраво ця ідея роду виступає також при робленні й розподілі весільного короваю.

На весільний коровай складається мука з усього роду і його ліплять жінки-молодиці з усього роду, а при розподілі короваю урочиста церемонія набирає характеру загально-родового причастя до "святого короваю":

"Сходися, роде, коровай ся крає" (Ів. Франко "Приповідки" III, 295).

Обов'язкова форма цього причастя підкреслюється формою розподілу, що в ній нікого не повинно забракнути. В давнину існував навіть звичай засвічувати свічку та шукати по всіх кутках хати, чи часом

хтось не залишився без того причастя (Чубинський, IV, 1074). У всякому разі і пізніше старший боярин, що розподіляв коровай, мусів був тричі запитувати, чи всі дістали коровай. Ті, що діставали коровай, звичайно клали на тарілку срібні гроші й обіцяли різні дарунки. До родичів, які чомусь не могли бути на весіллі, молоді або самі завозили пізніше шматок короваю, або відсилали із сватами. Загальне причастя короваєм мало скріплювати зв'язок нової родини із усім родом.

В днину увесь рід діставав за дівчину викуп. А рід, приймаючи ті дарунки, ніби ручив за її "чесність", і докази цієї "чесности" звичайно звеселяли весь рід, бо підносили його репутацію солідарности та родової чести в очах інших родів племені, а виявлення "нечесности", навпаки, засмучували рід і викликали його гнів:

Ой, піду я в луг по калину,
Да виломлю калинову вітку,
Да застромлю за білу намітку.
Я ж стережуся, я ж бережуся,
Щоб цієї калиноньки*) не роздавати,
Своєї родиноньки не розгнівити (Чубинський, IV, 1346).

Або:

Ой стояла Маруся на ганку,
Ой, краяла червону катанку:
— Ой, до мене, родоньку, до мене,
Не буде вам сором в мене (Чубинський, IV, 1346).

З другого ж боку, якщо в весіллі виявляється й підкреслюється ідея родової солідарности, то в піснях про людину, в і д і р в а н у в і д р о д у, виявляється цілком виразно ідея, що поза родом немає людині прятунку:

Ой, тим же я погибаю,
Що роду не маю. . .

Незвичайно гостро й безоглядно, як висловлюється проф. М. Грушевський, цю ідею виявляють деякі варіанти думи про бурю на Чорнім морі. Праведний гнів Божий настає на морі грішних людей. Вони потопають і в останній хвилині сповідають свої гріхи, каються й зарікаються, що коли б порятувалися, ніколи б більше так не грішили. Одначе, рятує їх не щирість каяття, а те, що в цей критичний момент може заступитися за них перед Богом їх рід. Серед цих людей два брати сповідають низку гріхів, що, на погляд українського народу тих часів були найтяжчими:

Що ми, як у охотне військо виражались,
Од отця-матері прощення не приймали,
Да старую матусю ми од себе стременими одпихали,
Старшого брата у себе за брата не мали,
Сестру середульшу марно зневажали,
Близькому сусіді хліба й соли ізбавляли,
Проти Божих церков їжджали —
Шличків із голів не здймали,
На своє лице хреста не клали,
Да по вулицях кіньми вигравали,

*) символ дівочтва, Є. О.

Да проти себе нікого не стрічали,
Діток малих кіньми розбивали,
Кров християнську на сиру землю проливали. . .

Проте, зложивши покуту і відкликавшись до “отцевої-материної молитви”, пообіцявши за свій порятунок отця-матір “чтити-поважати”, вони знаходять ласку Бога:

Став Господь милосердний їм помагати,
Стало Чорне Море утихати,
Стали ті два брати к берегу припливати,
Стали за білий камінь рученьками брати
Да на край вихожати. . .

Натомість третій подорожній гине, “помирає”, — і то не тому, що був більш грішний, — навпаки, про його гріхи дума нічого нам не каже, але він “безрідний і безплемінний”, “гужа-гуженниця”. Він не має за собою родичів, з якими міг би принести Господеві колективну молитву-покуту: він не знає батьків і не може відкликатися до їх молитви; не має роду і не може приректи покуту, вигладження своїх гріхів послугами родові:

Добре, отець і мати нам було на Чорному морі гуляти,
Тільки недобре було, отець і мати, чужому-чужениці на
[Чорному Морі потопати,
Йому опрощення ні від кого прийняти
І на чужині порятунку дати.

М. Грушевський у своїй “Історії української літератури” (т. IV ст. 660-666), навів багато ще інших прикладів із українських дум і пісень того значення, що український народ надавав родові в житті кожної окремої людини, і нема потреби тут довше над цим спинятися. Зазначимо тільки, що й народні приповідки, згідно з піснями, твердять, що “хто вирезеться роду, того й рід вирезеться”, бо “нема більшого гріха й сорома, як вирікатися свого роду” (Ів. Франко “Приповідки”, I, с.186), і “якби я вирікся тата-мами, то мене й Бог вирікся б” (там же).

Відповідно до цього злочин супроти роду тяжко карається, — а що може бути більшим злочином супроти роду, як відмова його продовжувати? Тому, якщо молодих, що беруться продовжувати рід, весь рід святкує, вшановує, величає, до неодружених і бездітних ставиться з великим осудом: “Нежонаті і невіддані, взагалі бездітні люди не доступують царства, бо за них нема кому молитися. . .”. Ті ж, що умисно спричинюють собі безплідність, підлягають найважчим карам. Цій темі присвятив був свого часу В. Гнатюк спеціальну розвідку “Пісня про неплідну матір і ненароджені діти” в Записках львівського НТШ т.133, і на ній ми теж спинятися не будемо.

З усього вищенаведеного випливає цілком ясно велике значення ідеї роду в духовості українського народу. Іноді ця ідея обмежується до рамок вужчої родини, що складається з батька-матері і дітей — братів та сестер, але часто вона виявляється і в ширшій концепції, що охоплює не тільки дальших родичів, але навіть і сусідів, ближчих і дальших, поширюючись зрештою аж до меж національного солідаризму.

Цей процес слідно протягом всієї історії українського народу, і його дуже влучно підмітив свого часу О. Ольжич, поклавши в основу свого розуміння українського націоналізму:

“Цей міт роду, як ми його назвали, можна історично ствердити, як великий рушій української свідомості, і знайти в ньому притаманне українське схоплення суті національної спільноти. Так українське розуміння різнитья від державного (романського) та природнишого (кров) германського розуміння істоти нації, як різнитья воно теж від пнівного територіяльного патріотизму, який знало недавнє минуле. Є в цьому момент по х о д ж е н н я, схоплений більш містично, нематеріяльно. Поняття роду ховає в собі теж ідею покликання роду”.

Таке розуміння роду, як національної спільноти спільного походження знаходимо вже в стародавньому літописі: *“Ми — от роду руского”.* (Іпат. 19).

Проглядає воно і в *“Слові о Полку Ігоревім”*, що говорить про русичів, як — про *“Дажбожих в ну к і в”*, і в пізніших виразах козацьких часів — *“козацького роду”, “зесного роду”, “славного роду”* і т. д. Всі вони виявляють один і той самий струмись психічної солідарности, що його корінь знаходиться в ідеї старо-русського роду, зв’язаного в своїй солідарности правом і обов’язком кривавої пімсти, в якій *“один за всіх і всі за одного”.*

З часом свідомість цього права і обов’язку — головно під впливом християнства, — значно слабне, але не тільки не затрачується, а ще й поширюється далеко поза рамки властивого роду, що набирає все більше рис не тільки кровного, а й у великій мірі духового зв’язку, наближаючись до сучасного нам поняття національної спільноти, як духової єдности і солідарности супроти спільного минулого, спільних завдань сучасного і спільних ідеалів будучого. Цей процес мусів бути дуже повільним, але він полишив помітні сліди в пам’ятках народньої творчости, і найбільш за все в уже обговореній нами частинно весільній обрядовості, де, замість традиційного роду, пов’язаного тільки кровним зв’язком, виступають усе частіше *“сусіди”*, себто члени спільної сільської громади:

“Молода запрошує на весілля всіх сусідів, або і все село, і ці сусіди титулюються по традиції родом”. (М. Грушевський *“Історія України-Руси”*, I, 358).

“Правдоподібно, — писала також Кат. Грушевська в “Первісному Громадянстві” (Київ, 1926 I, с. 7) про пізніший рід, об’єднаний у т. зв. “дворищі XIV-XVI ст., — цей “рід” не складався з самих тільки кровних родигів, але і з гужих елементів, адоптованих. Але це не могло зменшувати його єдности. Всюди, де громадське життя опирається на родову організацію, і дея роду має тенденцію підноситися понад зв’язок крові і, на певних умовах, цей тісний рід приймає до себе гужих і дивитья на них, як на своїх. Але в кожному разі єдність такої громадської цілости велика і мусить виростати в свого роду моральний закон”.

Я вже згадував про незвичайно важливий момент весільної, як дехто висловлювався, літургії, коли відбувається розподіл і споживання *“святого”* короваю, як своєрідне причастя всіх членів роду. В пізніші часи в цьому родовому причасті беруть уже участь не тільки родичі, але й усі присутні на весіллі, що ставали членами роду, кровно до роду не належачи.

І в козацьких думках, особливо в такій, як “Дума про бурю на Чорнім морі”, що в них відбувається ще дуже ясно ідея роду, бачимо ми, що в переліку гріхів супроти роду, знаходиться й гріх супроти сусідів:

Як я дома проживав

Бідних сусідів з хліба-соли збавляв...

Так поволі ідея роду шириться і набирає значення спільного походження вже не стільки фізичного, як духового — від родичів до сусідів, від сусідів до земляків, від земляків до національно свідомих співгромадян...

І цікаво, що в цьому процесі, навіть і такий специфічно родовий термін, як “*батько*”, теж набирає в українського народу особливого, тільки йому притаманного значення — не тільки старшого в родині, чи в роді, але й провідника, старшого своїм духовим досвідом і розумом, в різних “*братствах*”, не тільки церковного, але й військово-лицарського, або навіть і економічно-добуткового характеру (артелі, чумацькі валки, тощо), що в них “*братзички*” тісно в’яжуться між собою почуттям взаємної солідарності та слухняності й пошани до свого *батька* - отамана.

“*Батько — це той, що дає підвладному певність, що він, підвладний, є гленом роду*” (Ю. Липа — “Призначення України” стор. 182).

Український націоналізм, фактично спирається на дуже давню — і чисто українську — традицію й ідею *солідарності роду* — людей спільного походження, які заступили давній кровний зв’язок чисто духовим і ідейним зв’язком пов’язання між собою “*мертвих, живих і ненароджених*” українців, що визнають себе приналежними до одної, всім спільної, соборної української нації.

П. Грицак

Київщина по татарському погромі

(СППРОБА РЕВІЗІЇ ТРАДИЦІЙНОГО ПОГЛЯДУ)

Довгі роки східноєвропейська історична наука не зуміла ясно відповісти на питання, яка була політична доля — недоля Києва й Київського князівства після татарського погрому 1239-40. У 1874 році російський історик Квашнін-Самарін¹⁾ відкрито назвав те положення, в якому опинилася Київщина після 1240 р. “*непроглядною тьмою*”. Історії Київського князівства в 2-ій половині 13. століття принагідно торкалися галицькі історики старої школи, Зубрицький²⁾ та Шараневич³⁾, або ті українські й російські історики, що прямо, або посередньо, полемізуючи з польськими істориками й публіцистами, доводили континуїтет українського (чи, скажім, “руського”), населення в Подніпров’ї. Лише Михайло Грушевський при кінці 19. ст. систематично опрацював наші, ох, які бідні, джерела про Київщину по татарському погромі, та відтак опублі-

1) Н. Квашнін-Самарін. По поводу Любецкого синодика. Москва, 1874.

2) Д. Зубрицький. Історія древняго Галицко-руського княжества. Львів, 1855.

3) І. Шараневич. Історія Галицко-володимирской Руси. Львів, 1863.

кував їх у III томі своєї “Історії України-Руси”. Суть поглядів Грушевського на ті часи така: “Киевом по татарському погромі не володіла ані династія суздальська, ані галицько-волинська, ані . . . старшій лінії гермигівські. . .”⁴); “Київщина перетворилася в такий разі в групу міських громад, що стояли. . . в слабшій зв’язку між собою, під безпосередньою властю татар”⁵).

В такому дусі розуміли Грушевського всі пізніші історики, за винятком хіба одного Томашівського, що добачав якусь східню експанзію Галицько-Волинської держави по лінію від устя Прип’яти до середнього Дністра, а часами й далі на схід⁶); жаліти треба, що цей блискучий синтетик української історії не виложив детально своїх поглядів на ту справу. Сьогоднішній прихильник теорії про соборноукраїнський характер галицько-волинської держави, д-р В. Мацяк⁷), оскільки знаю його погляди, не займав становища до нашої проблеми, зосереджуючи свою увагу головню на 14. столітті.

Тимчасом не може бути сумніву, що Грушевський не мав наміру накидати укр. історіографії погляд, буцім то на Київщині після 1240 р. панувала державна пустка, а вже напевно не очікував Грушевський, що його думки, сприняті однобічно другими дослідниками, доведуть на ціле покоління до того, що над історією Київщини в згаданій добі не вестимуться самостійні досліди. Та так саме сталося. Від часів появи III. тому Історії України вивчення життя-буття Київщини не посунулося набагато вперед, це факт, який годі заперечити.

Що думав сам Грушевський про свої погляди? Він бачив у них “теорію”, бідькався, що “не появляються праці, які б ближже займалися тою справою”⁸). І сам Грушевський в цілому ряді місць остерігав, щоб його думок про безкняже, “безісторичне” життя Київщини не приймати задослівно, що в дискутованому часі і в Києві, і в сусідніх містах, мабуть, існували князі, “але переважно . . . обходилося без них”⁹). Дійсно, при незвичайно бідних джерелах про Київ і Подніпров’я взагалі, в обличчі факту, що дотепер не відкрито ніде ні одного імені хоч когоньбудь з таких київських князів. Грушевський мав право висунути теорію про політичну смерть Києва після 1240 р. Але не можна замикати очей на можливість, що такі скептичні думки насувалися Грушевському не тільки під впливом історичних фактів, або на них опертих теоретичних конструкцій, але й під натиском соціально-політичної ідеології нашого великого історика. . . Грушевський глибоко цікавився відомим про-татарським рухом ворожих князеві Данилові послуцьких і потетеревських громад. Його симпатії в великій мірі були по стороні тих громад, не Данила, представника принципу сильної великокняжої влади. Данилові Грушевський закидав “незвизайну немилосердність”¹⁰), писав, що Данилова “боротьба з народнім автономічним рухом має глибоко

⁴) М. Грушевський. Історія України-Руси. 2-ге вид. Том III, ст. 169. (Львів. 1905).

⁵) там же, ст. 171.

⁶) С. Томашівський. Історія України. 2-ге вид. Мюнхен, 1948. Ст. 92.

⁷) В. Мацяк. Україна 14. століття в зударях з Ісламом. Українська Думка, чч. 31, 32, 33.

⁸) Грушевський, цит. пр., 172.

⁹) Грушевський, ст. 173 і ін.

¹⁰) Грушевський, ст. 87.

трагічний характер”¹¹). Не від речі буде згадати, що саме підчас аналізу положення Подніпров’я в 2-гій половині 13. століття трапляються такі нечувано рідкі в нього речеві похибки: так, на сторони 166 у III-му томі Історії, в продовженні примітки 3 з сторони 165, Грушевський пише, що по Ярославі Всеволодичеві суздальському Київ був призначений його синові Данилові; насправді Київ тоді, в зовсім теоретичному сенсі, “припав” з легкої руки татарів Олександрові, а не Данилові Ярославичеві. На стор. 65 цього ж тому Грушевський пише, що Михайло їздив до Батія після Данила, а на стор. 161-2, що “по сумній долі, що стрінула Михайла в Орді, Києва (Данило, в гасі своєї візити в Батія) коли й хотів, то не просив”... Отже, перед, чи після? Долю Києва з протикняжим рухом Грушевський лучить в такий спосіб: “...Київ, і землі між Тетеревом і Дніпром стояли в аналогічних відносинах до татар, як поріггзя Слуга і Тетерева”¹²). Не знаю, якими, крім світоглядних, причинами, можна вияснити, що професор Грушевський не добачив двох важних вказівок на те, що самі київці не уявляли собі безкняжого життя, і, коли могли, все оглянулися б за власним князем; Київ був обтяжений традицією політично-культурним центром, і, щоб прийняти охоту самих мешканців Києва жити “аполітично”, зрезигнувати з своєї традиційної ролі в українському просторі, ми мусимо допускати в Києві якусь формальну антикняжу революцію десь в 1240 рр., але вже в початках 14. ст. бачимо в Києві новий ряд князів, отже, чи відбулася в міжчасі якась консервативна, друга, революція?¹³). Таких наглих змін у настроях киян ми не маємо жадного права припускати. Згадані вказівки на прив’язання київського населення до якоїсь княжої влади, бачу в подіях у Києві в 1154 та 1471 рр. В першому випадку літописець каже, що по смерті Ізяслава Мстиславича волинсько-київського, “тяжко бляше Кияном, не остал бо ся бляше у них ни один князь у Києві”¹⁴). В другому, по смерті князя київського Семена Олельковича, король польський і великий князь литовський Казимир післав намісником до Києва Мартина Гаштовта, а не передав князівства наслідникам Семена. Про реакцію київців пише літопис так: “(Гаштовта) не хотіли кияни прийняти, бо не тільки не був князь... але, бувши примушеними, погодились. І від тоді на Києві князі перестали бути, а замість князів настали воєводи”¹⁵). Коли в 1154 і 1471 київці болюче відчували відсутність своїх князів, то напевно відчували б те саме в 1240 рр., і пробували б зарадити лихові.

II.

Коли хочемо мати пред очима дійсний образ Київщини після 1240 року, мусимо звільнитися від традиційної картини міцного, суцільного Київського князівства, картини, яку малює нам наша історіографія на основі подій хочби 11 та 12 століть. Від 2-ої половини дванадцятого століття почавши, Київщина виразно вступає в процес політичної атомі-

11) Грушевський, ст. 91.

12) Грушевський, ст. 170.

13) Грушевський, ст. 172.

14) Іпат. 327.

15) Густ. 358.

заці, і поодинокі київські волості ведуть доволі різноманітне, бурхливе політичне життя, не так з власної волі, як для заспокоєння амбіцій поодиноких руських князів. Дані літопису, комбіновані з історично-географічним матеріалом з попереднього (12) століття, дозволяють розрізнати такі київські територіальні угруповання, чи волості: 1) Київ з найближчою околицею, на заході обмежений Тетеревом, на півночі — вододілом між Тетеревом і Ушем, 2) стара деревлянська земля з центром в Овручі, в трикутнику між Тетеревом, Дніпром та Прип'яттю, 3) Поросся, з осередком, залежно від обставин, у Юрієві, Торчеську, Каневі, 4) доволі аморфна група міст на верхів'ях Случа, Бога, та Тетерева, з центром раз у Межибожі, раз у Божську, раз в Котельниці, 5) дрібна волость над гор. Случем, з осередком, можливо (власливо, з браку іншого), в Полонному¹⁶). Волості 4) і 5) творили, м. ін., ядро того протикняжого руху, що так інтересував Грушевського. Маючи на оці ту історично-географічну основу, ми можемо пробувати відтворити головні лінії, вздовж яких проходила політична історія Київщини в 2-гій половині 13 ст.

а) Намір Галицько-Волинської держави на схід.

Від 1230 рр., коли Данило, ще як волинський князь, заключає союз з київським Володимиром Рюриковичем, а точніше, бере Київщину під свій протекторат¹⁷), волинська й галицька границі повзуть поволі, але певно, на схід: 1234 р. Данило ловить свого довголітнього противника, князя Олександра белзьського, в Полонному; Олександр утік, мабуть, до свого тестя Володимира київського. З факту, одначе, що Данило схопив його на території Полонного, здавен-давна частини Київщини, можна вносити, що тоді Полонне (чи Полоний) вже належав до Волині, може, як уступка Володимира Данилові за союз проти чернігівського князя Михайла.

1227 р, Данило забрав собі, на основі заповіту, Луцьке князівство саме тоді померлого кн. Мстислава Ярославича Німого. Братанок того князя, Ярослав Інгварович, старався захопити собі Луцьк, та Данило викинув його звідтам силою¹⁸). Одначе Данило вважав розумним заспокоїти сяз-так Ярослава, і дав йому спершу Перемиль, а потім Межибоже¹⁹). Перемиль була незначна волинська волость, але Межибоже все було складовою частиною Київщини. Межибоже, можливо, охоплювало тоді всю територію під 4), в кожному разі, кілька літ пізніше вся та територія виступає разом. Не знаємо, нажаль, як Данило захопив, чи дістав, собі ту волость. В часі боротьби Данила з Болоховськими князями й татарськими людьми в Межибожі бачимо князя Бориса. Літописець називає його Борисом межибожським, а простий боярин не називався б від місцевости, в якій сидів (бодай не в такій формі). Де

¹⁶) пор. Грушевський, цит. пр., том II, ст. 274-289.

¹⁷) В. Т. Пашуто. Очерки по Истории Галицко-Волынской Руси. Москва-Ленинград, 1950. Ст. 215.

¹⁸) Грушевський, цит. пр., том III, ст. 45.

¹⁹) Іпат. 502; Пашуто, цит. пр., ст. 89.

Баумгартен²⁰⁾ і Пашуто²¹⁾ добачають в цьому Борисі сина князя Ярослав, Бориса Ярославича. По війнах 1250 рр. Межибоже далі належало до Данила й його наслідників, бо Семен Дядькович, очевидно, боярин з города Дядькова, положеного в середині території 4), служив кн. Левові ще в 1280 рр.²²⁾ Масамо тут певний доказ глибокої penetрації Галицько-волинської держави в давнє Київське князівство. 1254 р. Данило облягає та здобуває Звягель, теж безсумнівну й давню частину Київщини. Що, бодай у початках походу, йшло про тривке прилучення Звягеля до Волині, видно з того, що кн. Шварно Данилович післав туди свого тивуна²³⁾. Пізніше про того тивуна нічого не чути, але й не було де йому тивунити, бо Данило відтак покарав звягелян за непослух повним зруйнуванням міста²⁴⁾. Зрештою, в міжчасі виростили нові політичні центри, і роля Звягеля мусіла бути надто незамітною. Про ці центри варто згадати окремо.

б) Нові політичні центри між Галиче-Волинню та Подніпров'ям.

В 2-ій половині 13 століття зустрічаємо такі нові, добре оформлені, князівства на просторі, що нас тепер інтересує: 1) Степанське князівство²⁵⁾, 2) Пороське²⁶⁾, 3) Овруцьке²⁷⁾, останнє могло створитися дещо пізніше за інші, скажім у перших літах 14 ст. Дуже можливо, що існували й інші князівства, але, й три нові князівства, на території, що прилягала до "безпосередньої" Київщини (територія 1) в нашій схемі), з північного заходу (Овруч, Степань) та прямо з півдня, (Поросся 3). це дуже багато, а сам факт постановя таких князівств — незвичайно багатомовний. Чому формувалися нові князівства в Степані й Овручі? Степань, можливо, хоч далеко не певно, частина Турово-пинського князівства, не виступає в історії перед 1290 рр. В тому часі, довідуємося з Галицько-волинського літопису, помер тут князь Іван Глібович, а зачав панувати син його Володимир²⁸⁾. Того Івана Глібовича прийнято вважати одним з турово-пинських Святополковичів, на тій тільки основі, що яких сто літ перед тим жив уже раз якийсь князь Гліб, що належав до турово-пинської династії. . . Очевидно, суть творення таких князівств у тому, що, в міру занепаду південно-східніх земель України, населення перло на північ і тут витворювалася демографічна база під постановя нових політичних одиниць. Такий сам підклад, без сумніву, має створення Овруцького князівства, з тим одначе, що істор. прецедентом для цього було овруцьке князівство кн. Рюрика Ростиславича, відомо-

20) N. de Baungarten. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes, de XI au XIII siecle. Рим, 1927, т. XIV.

21) Пашуті, цит. пр., ст. 19, з тим, що, покрутивши французький текст праці Баумгартена, П. зробив з Ярослава — Ізяслава.

22) Пашуто, цит. пр., ст. 145.

23) Грушевський, цит. пр., 86.

24) Іпат. 556.

25) Грушевський, цит. пр., том II, 302, прим. 2; ст. 310.

26) Грушевський, цит. пр., том III, 174; П. Клепатський, Очерки по Істории Киевской земли, Одесса, 1912.

27) Грушевський, цит. пр., 169. Р. Зотов. О черниговских князях по Любецкому Сынодику, Ст. Пбг., 1891. ст. 116.

28) Грушевський, цит. пр., том II, 310.

мого ворога князя Романа Великого. Та в фрмації того овруцького князівства криються два цікаві моменти: знаємо з Гал.-волинського літопису, що Овруч перебував у якійсь залежності від Данила ще в 1240-1250 рр.: Данило брав звідтам церковну утвар на прикрасу холмської катедрі²⁹). З другого боку, ім'я овруцького князя в 1300 рр. було — Андрій, і він був з путивельської лінії Ольговичів, а на дворі кн. Лева Даниловича в 1270 рр. зустрічаємо воеводу Андрія Путивлича. . . Оба вони могли бути ідентичні, в кожному випадку той Андрій Путивлич, без сумніву, був якимось зв'язковим між галицько-волинськими й путивельськими князями, і міг мати уділ в Овручі, чи тивунити там. В тому можна бачити виразиний натяк, що і Данило, і Лев, володіли теж і північно-західним кутом давньої Київщини, а в запропонованій тут термінології, волостю 2).

Дуже цікава справа — справа Пороського князівства. В Іпатському списку на стор. 612 вид. 1871 р. згадується князя Юрія пороського, що в подіях 1280 рр. служив князеві волинському Метиславові Даниловичу, а перед тим, Володимирові Васильковичу. Його вживали до характеристичної служби — послування до татарів, і вже це є певною вказівкою, що він таки княжив у якійсь пороській волости, що був персона грата у татарів та, можливо, знав татарську мову. Тимчасом, Грушевський³⁰) каже ні менше, ні більше, а що це “очевидно” був князь без князівства, “а той факт, що він задержав собі титул пороського князя, дає нам зрозуміти, що на Поросі тоді руських князів не було”. При всій пошані до авторитету Грушевського, тут таки тяжко з ним погодитися, бо наведені обставини, в яких згадується князя Юрія, виразно вказують на реальне панування, чи “сидження”, того Юрія в якійсь пороській місцевості. Його служба волинським князям вказує, що він був васалем волинських князів, а факт (якщо це факт), що він найшовся саме в Поросі, говорить, що він належав до якоїсь дрібнішої волинської династії. Якщо ж прийняти, опираючись на авторитеті Грушевського, що Юрій таки не міг княжити в Поросі, все ще залишиться питання — а хто ж княжив, і коли? Та як Юрій набув право титулуватися пороським князем? Чи не є очевидним, що пороські князі існували колинебудь взагалі, то мусіли існувати й князі київські — бо чи можна собі уявити, щоб якийнебудь руський князь, маючи під боком порожній Київ, у ньому не сидів? Грушевський волів не займати становища до думки Шараневича, що про Юрія пороського писав так: “Поросьє становило більшу частку княжества Київського. . . Чи Юрій был враз и князем Киевским, ги може обок него сиділ князь в Києві, сказати не знаем”. Для повноти образу додам, що приблизно в тому самому часі згадується в грецьких джерелах ще й пороська (юрійська) єпархія³¹), і білгородська катедрна на тому ж Поросі³²). При відсутності всяких вісток про татарські знищення на Поросі в 1239-1240 р. можна прийняти, що Поросья легше перенесло “Батієво нашествіє” і могло бути просто догіднішим містом княжого осідку, ніж Київ. Це очевидно, тягнуло б за собою ряд імплікацій, але то була б уже поезія, не історія.

²⁹) Іпат. 559.

³⁰) Грушевський, цит. пр., том III, 174.

³¹) Грушевський, цит. пр., 279.

³²) Грушевський, там же, прим. 2.

Згадує ще, що в новій українській історіографії якимось тільки один історик, П. Клепатський, проявив зацікавлення Юрієм пороським³³). Та він займався тільки походженням Юрія, і безпосередньо до нашої теми не має відношення. Зате справа походження самого Юрія дозволить перейти нам до накреслення розвитку політичної історії ядра Київського князівства, традиційної Київщини, території 1), Києва з околицею.

в) Київ після 1240 р.

Данило зайняв Київ коротко перед приходом татарів, у 1239 р., викинувши звідтам дрібного князика Ростислава Мстиславича з князів смоленьських³⁴). Свійому воєводі Дмитрові дав Данило доручення боронити Києва перед татарами, і це завдання Дмитро з честю виконав. Хоч на довшу мету оборона Києва була безуспішна, Дмитро, що доставлявся до татарського полону, попав на ханський двір, будучи пощадженим із-за великої своєї хоробрости, і літописець навіть знав, що татари цінили Дмитрові погляди на дальше ведення війни, та за його радою пішли, не гаючись, на Угорщину. Після переходу татарів на Угорщину до Києва поїхав князь Михайло Всеволодович чернигівський і жив, бодай якийсь час, на острові на Дніпрі, під Києвом. В листопаді 1245 р. Данило їхав через Київ до Багія, щоб уточнити своє відношення до татар. В Києві тоді, довідуємося з літопису, сидів воєвода Дмитро Єйкович (чи не давний Данилів воєвода з 1239-40), як тисяцький якогось князя Ярослава. Якого Ярослава?

Зубрицький³⁵) і Шараневич³⁶) у згадуваних своїх працях думали, що Ярослава Ингваровича; цього самого, що так хотів бути луцьким князем у 1227 р. а відтак сидів у Перемилі й Межибожі. Оба названі історики вважали Ярослава васалем Данила. Що Ярослав був залежний від Данила, це нам добре відомо з подій 1239 р., коли Ярослав полонив жінку й родину кн. Михайла Всеволодовича чернигівсько-київсько-галицького³⁷). Данило просто наказав Ярославові звільнити арештованих — і Ярослав послухав. Одинокий другий Ярослав у ті часи — Ярослав Всеволодович суздальський, та його можна безпечно виключити на основі свідчень папського посла до монгольського хана, Пляно Карпіні, що був дуже добре обзнайомлений із політичною ситуацією в східній Європі, і називав того Ярослава Всеволодовича “Я., великий князь у тій частині Русі, яка називається Суздаль”³⁸). Сам Грушевський пише (там же), що Карпіні напевно назвав би того Ярослава київським князем, якби чув де, що Київ йому належав. Карпіні, до того, побував і в самому Києві, про який знав, що це Metropolis Russiae і там теж не зачув, щоб Київ належав до суздальця. . . До того, це здогадне володіння Ярослава суздальського було б від Володимиро-суздальського князівства відділене цілою низкою чернигівсько-сіверських волостей,

33) Клепатський, цит. пр., ст. 28.

34) Пашуто, цит. пр., ст. 220.

35) Зубрицький, цит. пр., т. III, ст. 155, прим. 135.

36) Шараневич, цит. пр., ст. 105, 120.

37) В. Соловйов, История России, вид. Общ. Польза, III, 2, кол. 824.

38) Avezac. Recueil des Voyages et des Memoirs, IV, 761, цит. у Грушевського, III, ст. 166, прим. 3.

що в тому часі від Ярослава зовсім не були залежними. Навпаки, в ре-ляції Карпіні є виразний натяк, що землі по татарську границу — десь по Канів — були залежні саме від галицько-волинських князів³⁹): коли Карпіні переїздив через Волинь по дорозі до Монголії, князь Василько (Данило саме тоді був у дорозі до Батія) дав йому якогось свого адміністраційного урядовця, щоб цей, за словами Карпіні, забезпечив його від самого руського населення підчас дороги⁴⁰). Ця вістка виразно говрить, що Василько мав або дуже значні впливи, або просто владу, на Подніпров'ї; в інакшому разі, якби Київщина була залежна безпосередньо від татарів, Василько не дав би Карпіні нічого, або відділ війська, чи що. Присутність урядовця Василька при Карпіні має в кожному разі свою вимову.

Хочу звернути увагу на ще одне, на мою думку, неслухно занедбане джерело відомостей про ті часи — т. зв. Левові грамоти, яких, як відомо, в пізніших відписах знаємо більшу скількість. Це джерело — незвичайно лихого вартости, хоч самі відписи (деякі з них — надто вже явні фальсифікати (“*ймовірно основані на дійсних Левових документах*”⁴¹)). Вживання їх для кинення хоч промінчика світла на нашу добу є, властиво, актом розпуки; але вони подають цікавий матеріал: вони знають князя Андрія Ярославича, залежного від князя Лева Даниловича⁴²). Шараневич у своїй Історії (на стор. 120) говорить про цього Андрія як про київського князя, цитуючи Руській Істор. Сборникъ изданий Галицько-руською Матицею, II, 172, ч. 77). Можна мати різні застереження до вартости тих Левових грамот, чи може “грамот”, але не можна заперечити одного: якщо вони, грамоти, й є пізніші фальсифікати, вони вказують, що в Галичині була добра традиція про залежного від Лева Ярославича, чи Ярославичів. Зайво додавати, що коли той Андрій Ярославич існував, він не був ніяк сином Ярослава суздальського, а нашого таки, Ярослава Ингваровича. Грушевський звернув увагу, що той Ярослав згадується дуже часто в “грамотах” Лева, він називає його “улюбленцем” фальсифікаторів Левових грамот⁴³). Отже, коли Андрій і мітичний, то “міт” той дуже впертий і якось надто добре пасує в обставини 2-гої половини 13 ст. Взявши на увагу, що Ярослав Ингварович був за походженням волинський князь, і що князь Юрій пороський був при кінці 13 століття васалем волинських князів, спершу Володимира, відтак Мстислава, маємо право думати, що він теж був одним з Ярославичів. З комбінації думок де Баумгартена, Пашута й вищенаведених, виходило б, що Ярослав мав трьох синів; найстаршого, мабуть, Бориса, наділив межибожською волостю, яку сам мав ще в 1230 рр. Коли в 1240 рр. Ярослав попав до Києва, сини його, Андрій і Юрій, були ще без волостей; Борис попав в опозицію до Данила, як один з Болоховських князів. Про Юрія літопис подає, що він служив Володимирові Васильковичеві, відтак його наслідникові, Мстиславові Даниловичеві; з того видно, що Василькові Романовичеві (батькові

³⁹) Грушевський, цит. пр., III, 174.

⁴⁰) Пер. Малєіна, Ст. Пбг., 1910, цит. у Пашута, ст. 236.

⁴¹) І Холмський, Історія України, Мюнхен, 1948, ст. 82.

⁴²) М. Грушевський. Чи маємо автентичні грамоти князя Льва. ЗНТШ, 45, 1902.

⁴³) М. Грушевський, Чи маємо... ст. 17.

Володимира) Юрій ще не служив. Василько помер ок. 1270 р. Чи не тоді помер і Ярослав Інгварович, а його сини поділили Київську волость між себе на Київську 1) та Пороську 3) ?

Можна вважати можливим, що сам Дмитро Сїкович є доказом західного, волинського, а не суздальського, походження князя Ярослава київського 1245-46. На основі аналізу іменового матеріялу гадаю, що патронімік "Сїкович" є корупцією "Ськович", — Якович в українській мові того часу. Саме з зах. української території масмо ряд імен, подібних до демінутива типу "Сько": волиняк Сько Романович, згаданий 1388⁴⁴⁾; знане ім'я Яромир виступає в грамоті Болеслава-Юрія II 1334 як Єромир⁴⁵⁾: В молдавській хроніці Симона Даскала говориться про первісне руське населення Молдавії, яке символізує пасічник Єцко⁴⁶⁾. Якщо цей воєвода Дмитро був по батькові дійсно Якович, відразу нагадується стольник князя Данила, Яків Маркович. . .

В обличчі вищесказаного, слабнуть закиди, роблені Грушевським⁴⁷⁾ за Дашкевичем⁴⁸⁾ Зубрицькому й Шараневичеві, що Дмитро Сїкович не міг бути воєводою Ярослава Інгваровича; навпаки, набирають нового значення два місця з Галицько-волинського літопису, знехтовані, як докази залежності Київщини від, бодай, Данила Романовича: перше, де говориться, в описі Данилової подорожі до Батія, про те, що Данило володів "Рускою землею, Києвомъ, и Володимеромъ, и Галичемъ"⁴⁹⁾, і друге, згадуване вже, з описом будови холмської катедри св. Івана: "украсы же иконы, вже принесє с Києва, . . . и колоколы принесє ис Києва"⁵⁰⁾. Зате зовсім тратить значення вислів Мендовга, що обіцяв Данилові поміч на татарських людей в Звягельськiм конфлікті 1254 р., кажучи: "(пішлю тобі Романа Даниловичи) абы пошелъ ко Возаяглю, оттуда и к Киеву"⁵¹⁾. З того Грушевський виводив, що коли Київ включено в ціль кампанії, він не міг належати Данилові⁵²⁾, але це говорив чужинець, а те "и" надає висловові його радше характеру дружнього запевнення, як "хоч би", або подібного, ніж конкретної подачі напрямку походу.

III.

На закінчення можна подати короткий сумарій зібраних тут думок. Сьогодні є зовсім очевидним, що вивчення історії Київщини в рр. 1240-

44) Болеслав Юрій II, князь всей Малой Руси, Ст. Пбг., 1907, ст. 92.

45) там же, ст. 64.

46) Краткие Сообщения. . . Института Истории Матер. Культуры, 1952, 44, ст. 91.

47) Грушевський, цит. пр., III, 166.

48) Н. Дашкевич. Княжение Данила по русским и иностранным известиямъ. Київ. 1873. ст. 63.

49) Іпат. 536. Грушевський каже, що тут слова літописця відносяться доліт 1239-40, а не до сучасного стану. Але наймовірним є, щоб літописець прив'язував таку велику вагу до так короткого часу приналежності Києва до Данила. Нема сумніву, що літописець думав про Київ, як одну з основних волостей Данилової держави. Грушевський зовсім поминув те, що Данило диспонував по своїй волі митрополічим столом Києва. Його ставленник Кирило був висвячений патріярхом 1246 (?). Пор. Іпат. 537.

50) Іпат. 559.

51) Іпат. 555.

52) Грушевський, цит. пр., III, 170.

1360 є жажливо знедбане. Від часів Грушевського ніхто нею — не займався настільки, щоб змінити традиційний образ. Цей образ багато де мимагає коректури. Цього був свідомий і сам Грушевський. Ми знаємо тепер, що після 1240 р. суцільна колись Київщина розпалася на декілька, може 5, складових частин. Тенденції до такого розпаду існували від кількох десятиліть, але татарський напад їх прискорив і увидатнив. Від татарського нападу потерпіло місто Київ і сусідні осередки, але не північні городи і, може, не Поросся.

Дві тенденції очевидні в політ. історії Київської землі: прямо переходити в склад Галицько-волинської держави, або переходити в залежність від неї шляхом медіатизації. Галицько-волинська границя переходить в 1240-1250 далеко на схід, у Пороссі та Овручі засідають підручники галицько-волинських князів. В Степані на Поліссі створюється князівство, можливо, для сина Гліба волковиського, тестя Романа Даниловича. Київський князь після 1245 — це далеко скорше Ярослав Ингварович, ніж усякий інший Ярослав; наш літопис не подає матеріалу про якусь залежність Києва від Суздаля. Секундарні дані, натомість вказують на якесь відношення Києва до князів Данила та Лева. Є добра традиція про залежність нащадків Ярослава Ингваровича від галицького князя.

Все сказане тут не перерішує справи в один, чи другий бік. Ще багато треба буде зусилля, щоб остаточно розв'язати всі питання історії Київщини дискутованої доби, багато конфліктів думок, багато шукань.

ДО ПРОБЛЕМАТИКИ ПРАЦЬ КОМІСІЇ:

В. Михальчук:

Короткий нарис до студій червоної армії

2. ОРГАНІЗАЦІЯ І РОЗВИТОК ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ

(Продовження*)

Г) кадри і вишкіл

Важливим буде застановитись над людським потенціалом Советського Союзу, який є найважливішим фактором складу і сили армії. Дані з 1937 року показують слідующий стан (для порівняння з Советським Союзом беремо числа природного приросту цього часу й інших країн):

СРСР.....	441	Італія.....	238
Єгипет.....	432	ЗДА.....	172
Індія.....	344	Німеччина..	166
Японія.....	316	Франція....	165
Польща.....	276	Англія.....	155

*) Розбудова Держави ч. 1 (12).

Вже з цих чисел бачимо, що річний природний приріст був в цьому часі найсильніший у Советському Союзі. Однак смертність була в ньому також одною з найбільших:

Єгипет.....	276	Польща....	146
Індія.....	245	Італія.....	140
СРСР.....	241	Англія.....	122
Японія.....	159	Німеччина..	112
Франція....	157	ЗДА.....	109**)

але в абсолютних числах природного приросту Советський Союз стоїть на першому місці:

СРСР.....	444	— 241 = 200	Індія.....	344	— 235 = 109
Японія....	216	— 179 = 137	Німеччина..	166	— 112 = 54
Польща....	276	— 146 = 130	Англія.....	155	— 122 = 53

Середній вік життя в Советському Союзі того часу є 44 роки, тоді коли він виноситься в Італії 55 років, у Франції 56, — в ЗДА 60 і в Німеччині 61.5. Ще цікавішою виявляється ситуація, коли приглянутись величині контингенту, яким Сов. Союз може поповнити ряди своєї армії: нпр. в 1940 р. в ньому начислювалось 63% населення, що мало менше як 30 років, тоді коли такого самого населення Німеччина мала лише 46%, що становило 40 мільйонів, (63% населення Сов. Союзу відповідали 110 мільйонам) і Англія — 44%. Молоді між 19 і 25 роками він мав 7 мільйонів і першої резерви (25-34 років) начислювалось 9.5 мільйонів. Назагал між 19 і 40 роками віку Сов. Союз начислював 31.5 мільйонів населення і навіть відкинувши 30% нездібних до військової служби, все таки одержимо імпозантне число більше як 20 мільйонів населення, яке могло в кожній хвилині стати на "защиту родини".

Така величезна маса населення, що могла стати до військової служби вимагала не тільки відповідної вишкільної програми, але й відповідного вишкільного корпусу — військової кадри. Початки добору кадрів не були під якісним оглядом блискучими. Вистачило виявити бойову відвагу в часі бою, чи якусь іншу подібну якість (немаючи необхідних основних знань командного посту), щоб бути іменованим командиром. З часом, однак створюється ряд шкіл і ці вимоги збільшуються. Вже в 1937 р. крім 13 Військових Академій знаходимо в Советському Союзі 34 Військових Шкіл, що займаються випуском старшин нижчого рангу. Особливий наголос кладеться на піхотний вишкіл, до диспозиції якого стоїть 15 шкіл (артилерія має 4 і панцерні частини — 2. Слід зазначити, що перед самою війною, а зокрема зараз після неї, ситуація різко змінюється на користь цих двох останніх.).

Що торкається старшин резерви, то Сов. Союз, почавши від 1930 р. розпоряджає неабиякою силою. В 1932 р. до резервових старшин слід зарахувати 200,000 студентів і дипломованих, що пройшовши доволі суворий передвійський вишкіл, стоять в кожній хвилині до диспозиції армії (в 1935 р. їх число зростає до 520,000). До цього числа слід ще додати 600,000 дипломованих з технічних шкіл. Коли ж взяти на увагу

**) Природний приріст і смертність припадають на 10,000 населення.

число спеціалізованих робітників (2 міл. в 1937 р.) якими можуть поповнитись технічні частини, то гігантний крок, який компартія зробила в напрямку розбудови Червоної Армії — стає наглядним.

Д) Підготовка до війни широких мас.

Звертаючи особливу увагу на військову підготовку широких мас цивільного населення, компартія мала не тільки улегшення вишколу в регулярних частинах. Її намаганням було підготувати до війни по можливості в скорому часі якнайширші прошарки населення, яке в разі необхідності могло б взяти участь у боротьбі, не вливаючись обов'язково в регулярні частини. Це є особливо важливе у випадку партизанської боротьби, де обов'язковий тотальний змаг всього населення проти ворога. В цьому випадку перед бойовиком стають три основні вимоги: особистий сприт (як фізичний так і розумовий: бистра орієнтація і швидка децизія), обізнаність з різними видами боротьби і зброї. Глибша аналіза советської військової підготовки цивільного населення вказує, що саме партизанську боротьбу в глибокому ворожому запіллі мало на увазі військове командування.

Військовою підготовкою населення займався особливо ОСОВІАХІМ, що постав злиття різних паравійськових клубів, але цій підготовці служив всеціло Комсомол і різні спортові товариства.

Інструктори Осовіахіму були на поземі старшин дієвої армії і відрізнялись від них тільки зміненими видами відзнак на ковнірі. Такий інструктор, чи навіть і два в залежності від величини населеного пункту, був в кожній місцевості і саме до нього належала вся військова підготовка даної місцевості. В тій цілі він мав до диспозиції поважні фонди. Підготовка йшла в усіх можливих напрямках: численні стрільниці вишколювали молодь в стрілянні, заохочуючи її до пильності вручанням за добре ціляння відзнак "Ворошиловського стрелка", роздачею нагород і т. п., інші групи займались протихемічною обороною, ще інші — методами зв'язку, елементарними санітарними вправами і т. п. Спеціальні частини займались студіями технічних частин, артилерії, дресуванням поліцейних собак, вивчанням військової інтендатури. Неабияку увагу звернено на вивчання авіації. З незвичайною швидкістю поширюються на всі околиці аероклуби, що підготовляють механіків, парашутистів і пілотів. В 1935 р. ці клуби дали 3,000 пілотів а в 1936 р. 8,000. Особливу увагу звернено на підготовку парашутистів і так в цьому напрямку було вишколено: в 1933 р 1,300 парашутистів, в 1934 4,500, в 1935 16,000 і в 1936 20,000 не вчисляючи вишколених у властивих військових частинах. Всі ці групи беруть участь із відповідними військовими з'єднаннями у великих військових маневрах. Що торкається самого вишколу, то тут помічається намагання не спеціалізувати якимсь окремим способом тільки в одному напрямку. Інструктор намагається, щоб кожній юнак (і по можливості також кожня дівчина) пройшов якнайрізномодніший вишкіл і щоб не був заскочений в жодній ситуації.

Не меншу увагу звертається на фізичну справність. Обіжник Центрального Екзекутивного Комітету з дня 1. квітня 1930 р. вказує, що фізичне виховання є обов'язковим у вихованні широких мас. Після цієї дати творять спортові товариства при кожному підприємстві, при кож-

ньому колгоспі. Кошти цього покривають синдикати і Комісаріят Державної Оборони. Тут також для більшого зацікавлення є створена відзнака "Будь готовий до праці і оборони" завиконання цілого ряду доволі трудних вправ. В 1934 р. цей значок одержало 2.5 міль. молоді.

Не залишається позаду у військовій підготовці і червоний хрест. По всіх містах і майже всіх селах він організує санітарні "ячейки", які підготовляють спеціалізованих санітарок на різні щаблі санітарної гієрархічної драбини. На різних парадах членки санітарних ланок займають почесні місця в дефілядних колонах, що має пропагандивне значення для широких мас. В цій самій цілі є створена відзнака "Будь готовий до санітарної служби".

Не малу роль у військовій підготовці мав відігравати Комсомол. Його члени, у віці від 16 до 25 років, мали б служити прикладом своїм ровесникам як треба здобувати військові знання. Вони мали б бути на чолі всякого руху, повинні здобути всі спортові відзнаки. Комсомольці мали б бути авангардом советської молоді у всіх відношеннях і зокрема в ділянці оборони Советського Союзу. Слід підкреслити, що дівчата не становлять ніякого винятку і мають доступ до всіх видів військової підготовки. Советська преса подає, що багато жінок є також у Військових Академіях.

Е) Військова доктрина Червоної Армії.

Упадок царського режиму і його армії не знищив у цілості таких "нервових центрів" як Головні Штаби, Військові Академії. Під "охороною" нового режиму більша частина старшин даліше продовжувала військові студії і наукові досліди. На 243 наукових військових праць, публікованих в 1929 р. є 198 написаних старшинами царської армії; поміж 100 авторами нового полевого уставу армії 79 належать до старого режиму. Проте не можна сказати, що бувші старшини стали працювати проти своєї волі і не дали нічого позитивного в військовій ділянці. Навпаки, їх прив'язання до військового мистецтва було так велике, що вони не помічали нового режиму; вони працювали виключно для армії, *великої російської армії*.

Найбільшим військовим теоретиком Советського Союзу був Шапочников (див. "Розбудова Держави" ч. 1 (12), Рік VI). Саме він розпрацював в головній мірі військову доктрину Червоної Армії і визначив місця в часі війни військового управління (Головний Штаб), політичного управління (Міністерство Закордонних Справ чи Голова Уряду) і голови держави (король чи президент республіки). В своїх поглядах він наближається вповні до поглядів великого військового теоретика — Клязуєвіца, вводячи лише деякі зміни відносно економічних факторів, роля яких стала більш наглядною ніж в початках XIX століття.

Він вповні погоджується з дефініцією Клязуєвіца: "Війна є зброєю політики". Політика не затримується з хвилиною виповідження війни, вона продовжує свою акцію в часі різних стадій боротьби й є навіть домінуючою. Історія вчить, що війну не можна розглядати як явище відірване. В ширшому розумінні військове мистецтво стає політикою. Погляди на ці принципи таких військовиків, як обидва Мольтке, Конрад і ін. були інші. За їхньою опінією стратегія мала помагати політиці до її тріумфального маршу, але з вибухом війни тільки військовики були

компетентні вибрати успішні засоби, що допровадилиб до мети — перемоги. Натомість Кляузевіц каже, що "... війна, позбавлена політики сіятиме довкруги тільки руїну". Цю думку підтримує і ще більше розвиває Шапочніков. Характер війни є визначений політикою держави. Зовнішня політика даної держави, здефіньована внутрішньою політикою, є нічим іншим як функцією росту продуктивних сил держави. І саме тут є поставлені основи майбутньої советської стратегії: вона є *політичного* характеру.

Кожна держава повинна виразно визначити в часі миру всі ті цілі, які вона хоче досягнути. І не шукаючи війни, чи радше, не обосновуючи своєї політичної акції ставкою на війну, її дипломатія повинна передбачити можливість збройного конфлікту і разом із стратегіями випрацювати воєнний план. Сухе перечислення матеріалу воєнного і людського потенціалу не дозволить наперед визначити майбутнього переможця. Перед всіма іншими обчисленнями треба взяти на увагу економічний потенціал і моральну силу противника.

Розгляд воєнного плану виявляє відразу дві "цілі" до досягнення: перша чи перші є чисто політичної суті і їх можна б назвати метою війни, друга чи другі — суттю чисто військового характеру, що можна б назвати метою, що пропонується війні. Щоб визначити мету військового характеру треба визначити ясно слідує:

1. Політичну мету війни,
2. Політичну мету противника,
3. Потужність обох противників і їх внутрішню ситуацію,
4. Характеристичні риси їх режимів і народів,
5. Їх відносини до інших держав і вплив цих останніх на закінчення війни.

Шапочніков зазначає, що в слово "політика", що його вживає Кляузевіц треба рівнож підтягнути поняття економії, що є одним з найважливіших факторів модерної війни. Є небезпечно легковажити закони війни, але рівнож треба за всяку ціну не дозволити, щоб міркування технічного характеру паралізували політичну акцію. Військовики мусять випрацювати такий план, який міг би бути успішно застосований до кожного маневру, опрацьованого політиками. Отже військовий план мусить мати в собі риси політичної рації даної держави. Мобілізація всіх державних засобів повинна бути передбачена воєнним планом, але вона входить в ділянку дії центральної влади, тому що ставить під знак запитання цілість економічного, політичного і військового потенціалів держави.

Вже в 1929 р. Шапочніков писав, що будучий конфлікт буде війною цілих народів і боротьба буде вестись в ділянці політичній, економічній, військовій і моральній. Ленін писав також подібно: "... військові штаби намагатимуться використати найменші слабі сторони в противника. І вони матимуть рацію. Ми були б дуже поганими революціонерами, коли б ми в боротьбі за свободу пролетаріяту не зуміли використати навіть найменшого руху скерованого проти імперіялізму". Вже це речення Леніна зумовляє розвиток советської розвідки і економічної боротьби.

Роблячи критичний огляд першої світової війни, Шалочников приходить до переконання, що в тому часі 3 основні державні організми — Генеральний Штаб, Міністерство Закордонних Справ і голова держави вели різні політики. Дипломатія, звичайно, йшла за принципом “коли гармата починає гриміти — дипломатія повинна усунутись в тінь”. Вона вважала, що виключно до військовиків належить підготовка і ведення війни. Це є хибне. В модерній війні ні Генеральний Штаб ні дипломатія не гратимуть рішальної ролі. Внутрішня організаційна потужність держави є функцією її економічного розвитку. Отже проблема війни повинна бути розв’язана цілістю державного апарату. Отже директиви військового характеру в більшому масштабі не є опрацьовані ні Головним Штабом ні заінтересованим міністерством, а цілістю урядової екіпи.

Ця виразно поставлена військова доктрина, що виразно давала перевагу держві в усіх військових питнях і перекреслювала всяку незалежність військових штабів і привела, мабуть, до величезної чистки в 1936 р.

Виходячи з заложення, що слідуюча війна це буде війна швидкостей і зручних маневрів, тож армія мусить бути до ньї вповні підготованою. Раз принцип є поставлений, Сов. Союз переходить до дії. Приготовляють економічні бази в глибокому запіллі, przygotowляють плян побудови відповідних доріг, які мали б дозволити швидке перекидання бойових одиниць з одного місця на друге, моральну й військову мобілізацію населення, переводять механізацію і моторизацію військових частин. Велику увагу звертають на підготовку партизанських частин. Моторизація і механізація частин потягне за собою необхідність створення фронтової лінії в далеку глибину запілля. Вона мусить мати в собі стратегічні резерви: рухливі бойові одиниці війська, матеріял і парки.

Ще в 1929 р. розв’язку тактичних проблем доручають піхоті й артилерії, яка відкриває дорогу піхоті; панцери мають допомогти піхоті зламати остаточний опір ворога. В 1936 р. тактична теорія є змінена. Артилерія відкриває дорогу панцерним частинам, які в свою чергу очищають її для піхотних з’єднань. Глибинна система фронту має в собі різні лінії, які в свою чергу мають різне призначення: перша призначена до штурму, дві слідуючі служать її до помочі, наступна закріплює здобутий терен і остання — є резервою, що має включитись в дію у кожному випадку потреби. Великі надії покладають на артилерійні і панцерні з’єднання. Всетаки наголос кладуть на зближені види бою, в яких основну ролю відіграють малі, добре озброєні і рухливі босві одиниці. Артилерійні групи повинні бути розташовані що 300-400 метрів, що становить 30 до 35 гармат на один клм. (у великих боях під Сталінградом, Орлом, Вітебськом і ін. ця “густота” досягала до 300 гармат на один клм.).

Б) Вище командування Червоної Армії.

Як ми вже згадували перед тим, на чолі Збройних Сил Сов. Союзу стояв, створений Тухачевським, Комісаріят Народньої Оборони (схема, яку ми тут подаємо є передвоєнна). Йому підлягали:

Генеральний Штаб із 5-ма відділами (оперативний, організації і мобілізації, транспорту, розвідки, інспекційний);

Головне Управління Армії із 5-ма під-управліннями (командування, воєнних шкіл, військових поборів, раціоналізації і статистики);

Політичне Управління, Управління Зброї, Управління Повітряних Сил, Управління Бюджету і Фінансів і Головний Інспекторат Цивільної Авіації. До Управління Бюджету і Фінансів належала інтендатура, будівельний відділ, медичний і ветеринарний відділ.

Щоб хоч загально представити важливіших бувших чи сучасних вищих командирів Червоної Армії — треба було б на це посвятити окрему статтю, при цьому слід було б проаналізувати перебіг нім.-сов фронту від Бугу до Сталінграду і Москви і його відворотній біг до Берліну.

На протязі останніх двох років помічається глибокі зміни в політично-військовій структурі Советського Союзу. Оскільки в тезах Шапочнікова і в дії Сталіна, який ішов шляхом, що його ці тези визначували — відчувається необхідність коляборації двох основних державних чинників (політики і військової думки) тільки в певних моментах, то тепер ця коляборація стає стало щораз більше наглядною: в уряді Маленкова знаходимо тепер 10 маршалів. Це є багатозначуче явище, проте є важко зараз давати навіть найменші передбачення в напрямку розвитку значення військових кругів.

До тепер було іменовано понад 40 маршалів. Одні з найбільше видних є: Ворошилов, Булганін, Жуков, Тимошенко, Васілевський, Кузнєцов, Соколовський, Будьонний, Конєв, Маліновський, Говоров, Мережкін і ін. Згідно з думкою сучасних військових фахівців найкращим стратегом Червоної Армії є тепер маршал Жуков, відтак йдуть Конєв і Тимошенко.

Ідея правди і свято її настання є моральним добром націй і прагнень вігної людини, яка всі зразки вігної людини відгуває в собі обтяженими всіма можливими умовностями і обмеженнями. На означення себе вона мусіла і далі мусить творити безліз знаків, слів, понять тоді, коли від гасу свого духового прозріння незмінно стоїть перед постійним ідеалом всеобіймаючої синтези — спільного питання і загадки всіх гасів і культур... В облизгі тайни відгуває знання ніякову безрадність, перетворюється само в собі в загадку і робить власну певність проблематичною... Життя попри неймовірну свою стихійність, ставальну напнятість і розпряжність прямує крізь гасову безодню ц і л и м запасом своєї істоти, передається родним актом вперед і забезпечує становище самопродовження найбільшою мірою життєвого розмаху і волі існування... У доглибному спрямі постійність зміни уступає тривкості основи, що сама внутрішньо не змінється, але діюги змінно, безупинно потверджується.

Ю. Васнян (Змаг основ)

II. Шандрук

Це було так!

(Про мою розмову з генералом Власовим, про Український Національний Комітет та про 1. Українську Дивізію).

Вступ.

Д-р М. Антонович в імені редакції РОЗБУДОВИ ДЕРЖАВИ запропонував мені написати вяснення до книжки Juergen Thorwald: "Wen sie verderben wollen". Bericht des grossen Verrates, Stuttgart, Deutschland 1952. Ця книжка це головним чином велике справоздання з наставлення і політики Гітлера, його підручних та цілого ряду його опонентів до національних рухів народів СССР підчас 2.-ої Світової війни. Одним з кардинальних питань, наświetлюваних в цій книжці на підставі численних авторитетних джерел, це питання визвольних змагань України в тім часі, зокрема досить місця присвячено Українському Національному Комітетові та мені.

Ініціативі д-ра М. Антоновича, що певно в достатній мірі поінформований про мою діяльність в характері Голови УНКомітету та Командуючого УНАрмією, завдячую можливість, на жаль лиш коротко, наświetлити певні моменти з тогочасної дійсності та моїх потягнень.

В покажчику джерел до книжки між іншим подано ім'я одного з найбільших, як мені вже тоді було відомо, й одного з найвідважніших опонентів Гітлера та його кліки в справі трактування народів Сходу Європи, що знайшлися під німецькою окупацією, зокрема одного із знавців та прихильників української проблеми, проф. д-ра Ф. Арлта. (F. Arlt).^{*} Тому до певної міри наświetлення в книжці українського руху

^{*}) Д-ра Ф. Арлта за його політичні погляди в р. 1942 було з наказу Гітлера приділено в характері звичайного рядовика до одної з панцирних дивізій і тоді він був важкоко ранений у голову, що можливо й врятувало його від смерті на фронті. Рівнож згадую завжди вел. знавця української проблеми, висококульт. людину проф. д-ра П. Вернер-Маркерта (P. Werner-Markert), що теж багато мені помагав — він теж був переслідуваний гітлерівцями. І ще одна людина з німецьких кругів сприяла нам зокрема мені — це був директор Східного Департаменту Міністерства Сходу (Ost-Ministerium) проф. д-р фон Менде (von Mende). З ним я мав такий випадок: одного разу він запросив мене листовно на побачення й лист було надруковано на блянкеті Minister fuer die besetzten Ostgebiete. Я повідомив його, що, мабуть, зайшла помилка, бо вже нема ніяких "окупованих східних просторів" і що я не можу говорити з представником фіктивної установи. Цей дженгельмен мене відразу перепросив за недогляд, вразно зазначивши, що вони не мають можливости (а може вже й потреби! прим. П. Ш) надрукувати інші блянкети. На це я сказав, що можна до мене писати не на блянкеті, а на чистім аркуші паперу. До речі, проф. фон Менде вистарявся в Державному Банку (Reichsbank) позичку для УНКомітету в 80.000 німецьких марок, з якої інтендант штабу Армії виплатив утримання старшинам (усім рівно по 200 марок) та воякам (по 50 марок), як теж передав певну суму для виплати воякам 2 Української Дивізії за 2 місяці, та виплачував по 30 марок жінкам наших вояків, що зголошувалися за допомогою. Решту, щось коло 18.000 марок, після ліквідації УНКомітету передано Урядові УНР. Десь в 1947 році в Мюнхені один з наших "діячів", а за ним поляк Сібек (Siwek) з комі-

підчас війни безстороннє, але автор користався ще й іншими джерелами, що впровадило до книжки певні недокладності та навіть перекручення фактів.

Коли йде про д-ра Ф. Арлта, то я пізнав цю під кожним оглядом бездоганну людину враз із кількома його співробітниками та однодумцями, що цілком поділяли його політичне наставлення, дня 29. листопада 1944. Від тої хвилини я мав від нього велику підтримку в усіх моїх починах. В тогочасній внутрішній німецькій ситуації моє становище та моя ініціатива, як і підтримка з боку д-ра Арлта були в першій мірі для нього, як німця не раз так ризиковною, що він міг звичайно наложити головою разом зо мною — факт, який він тепер замовчує.

Отже д-р Арлт, що дав Й. Торвалдові аж 28 писаних реляцій, між іншим подав і такі: № 11) Die Besprechung General Schandruk — General Wlassow та № 18) General Schandruk in den letzten Kriegsmonaten, добре знав всі тогочасні події та мої рішення, хоч не міг в повній мірі знати підстав моїх рішень, які впливали з мого світогляду та, очевидно, ґрунтувалися на наших українських внутрішніх відносинах. Одначе позатим ще є в книжці певні недокладності, які могли знайти місце з тої причини, що автор, здається людина невійськова, поробив свої персональні доповнення та висновки, що зрештою є нормальним явищем. Усе ж, на жаль, є справді неправдиве насвітлення певних фактів, але в тім випадку автор покликається безпосередньо на інших своїх реляціоністів, зокрема на полковника Герре - Данко (Herre - Danko), про існування якого в тому часі я не знав і вперше з книжки довідуюся про нього, бо ані в моїх нотатках, ані в моїй пам'яті він не фігурує.

Отже, пишу ці вяснення й спростування так в інтересі тогочасної української дійсности, яка вже ввійшла та дала входить до історії наших визвольних змагань, як і в інтересі власнім — можливо з деяким запізненням. А то тим більше, що вже напочатку 1953. р. я прочитав у Bellona за 1953. ч. 1. рецензію на книжку J. Thorwald-a й тоді мене був здивував кінцевий уступ рецензії, підписаний "F. K.", в якому рецензент, здається дипломований підполковник, досить дискретно пише: "... dywizja ukrainska... uszła wydaniu (большевикам — Прим. П. Ш.) tylko dzienki mondrej polityce jej dowodcy i jego niemieckiego doradcy (! П. Ш.), ktorzy **wytłumaczyli** (підкреслення автора рецензії) Anglosasom, ze zolnierze tej dywizji pochodzili ze Wschodniej Malopolski i ze ta byla zagarnienta dopiero w 1939., wienc byli oni wscyscy obywatelami polskimi." Вже тоді відразу з тої рецензії була мені насунулася думка, що тут під командиром Дивізії розуміють мене. При тім мушу навести слова Й. Торвалда (стор. 575, уступ 2), коли він правильно пише: "In diesen Tagen war Schandruk selbst bei der Division erschienen. Als Oberbefehlshaber der Streitkraefte des Ukrainischen Nationalkomittes..." Хіба що далі треба розуміти його вирази про моє пов'язання з Дивізією, як з частиною "Streitkraefte" — не могло буги ані натуральним,

тетту політично-переслідуваних за режиму нацистів розпустили байку про одержання мною від німців мільйонів. Я особисто жив на уділену мені В. М. Кубійовичем позичку в 5.000 марок, а потім у липні 1945 д-р Л. Макарушка дав мені на видатки зв'язані зо справою Дивізії та на подорож до Дивізії враз з о. М. Левенцем та одною перекладчицею 20.000 марок.

ані навіть можливим і потрібним для мене як Голови УНКомітету зробити переформування на командира Дивізії. Але чого ж вимагати від чужинців, коли в книжці, виданій Українським Конгресовим Комітетом: "Україна в Другій Світовій Війні" вираз із одного з мемуарів "під командою генерала Шандрука" передано виразом "командир Дивізії генерал Шандрук".

І на кінець ще одна важлива справа: свого часу я був прирік св. пам. п. Президентів А. М. Лівичькому, що на протязі 10 літ не забиратиму публично слова про тогочасні події. Десять літ минає, але я особисто вважаю, що ще не прийшов час на повне насвітлення тих подій, тому перехожу до порядку дня над генезою УНКомітету та всіма причинами політичними, громадськими чи мілітарними, які обумовлювали його постановня і діяльність та обмежуся лише виправленням та виясненням неточностей спостережених у книзі J. Thorwald-a й лиш у дотичних місцях насвітлюю мої особисті тогочасні міркування, що впливали на мої рішення для створення сприятливих умов, або для реакції на обставини, які вже були заіснували.

I.

Насамперед мушу виразно ствердити, що не лиш під кінець 1944., у часі творення УНКомітету, але вже в 1940., я бачив поразку Німеччини й з цим не ховався — навіть коли сидів за протекцією "друзів-українців" (про це писатиму окремо) в ізоляції в Мокотівській в'язниці у Варшаві, то про це виразно сказав тому слідчому в Гестапо, що мене допитував, пояснюючи свою думку фактами поведінки німців у Польщі.

Український Національний Комітет, як видно із його декларації з 17. 3. 45. постав "з волі українського громадянства". В той спосіб я уникнув заангажування в цю трагічну справу уряду УНР і наших політичних організацій.

Д Е К Л А Р А Ц І Я

Українського Національного Комітету.

З волі українського громадянства, що перебуває на території Німеччини та в союзних з нею країнах, створено Український Національний Комітет.

Покликання до життя Українського Національного Комітету — це нова сторінка в суспільному житті українського громадянства, що глибоко пройняте любов'ю до рідної землі хоче багачи свою батьківщину звільненою від наїздника.

Український Національний Комітет є виразником цих прагнень громадянства й твердою ходою йтиме по шляху, що веде до створення Національної Суверенної Держави.

Тому Український Національний Комітет приступив до організації Української Національної Армії, що має відновити збройну боротьбу за українську державність. Українська Національна Армія, в українській уніформі, під освяченими попередньою боротьбою національними прапорами, з власним українським командуванням, буде стояти під ідеоло-

гізно - політичним проводом Українського Національного Комітету. В склад її увійдуть передусім українці, які перебувають у німецькому війську та в інших військових та поліційних формаціях.

До майбутнього державного будівництва повинна стати сильна духом і тілом, глибоко національно усвідомлена українська людина. Тому Український Національний Комітет подбає про правний захист усіх українських громадян у Німеччині, зрівнання робітників у правах з усіма громадянами державних націй, а передусім про розгорнення над ними якнайширшої релігійної, моральної, культурної та матеріальної опіки.

Чужі дозголітні кордони, що лежали поміж поодинокими українськими землями витворили різниці в думках і діянні. Це мусить зникнути у спільному марші до спільної цілі.

Український Національний Комітет хоже прискорити цей процес об'єднання українських душ не тільки в широко закроєній виховній акції, але теж українським соборницьким підходом до кожньої справи.

У своїй роботі Український Національний Комітет буде співпрацювати з Національними Комітетами інших поневолених більшовиками народів, які боряться так само, як і Український Нарід, за своє самостійне і вільне життя.

Український Національний Комітет прагне незломно виконувати обов'язки, покладені на нього українським громадянством, якнайкраще.

І він виконає їх з певністю, якщо кожна свідома українська одиниця віддасть усі свої сили у спільне змагання за спільну перемогу.

Постій, 17. березня 1945.

Ген. штабу ген.-поручник Павло Шандрук
Голова УНК

Проф. др. Володимир Кубійович
Заступник Голови УНК

Адвокат Олександр Семененко
Заступник Голови УНК

Инж. Петро Терещенко
в. о. Ген. Секретаря УНК

Як видно з тексту декларації жодним словом у ній не згадано про які небудь взаємовідносини УНКомітету з Німеччиною і з цього приводу я також мав різні й досить тяжкі пересправи, але зі свого становища не зійшов.

II.

На першому пляні стала тоді справа взаємин з комітетом генерала Власова. Доводилося розмовляти на ці теми з різними німецькими всевладними особами. Я поставив справу формально, незалежно від ситуації так: Власов є головою Російського Комітету, а я є головою Українського Комітету. Коли Власов задекларує офіційно свій *desinteressement* в українським питанні й розв'яже українську секцію в своєму комітеті, що складалася з малоросів, ми можемо

в інтересі боротьби зі спільним ворогом узгоджувати (цим я показував *bonne mine au mauvais jeu*) нашу політичну та мілітарну діяльність, для чого обмінюємося зв'язковими або навіть "послами". Довелося ті міркування, уаргументовані нашими політичними постулатами укласти на письмі при чім проєкт було укладено за допомогою пп. інж. О. Войдуника й др. В. Стахова, але я з проєкту зовсім скреслив прізвисьце "Власов", залишаючи назву "Російський Національний Комітет".

Для того, щоб виконати завдання, які ставило перед УНКомітетом наше громадянство, треба все ж було якось домовитися з німцями. Треба було, щоб вони погодилися признати за Комітетом право екстериторіяльної репрезентації та респектувати вимоги й зарядження Комітету відносно українців, яких ще на решті німецької території було після їхньої статистики біля 220.000 вояків та 3,700.000 робітників. Але власне німці узалежнювали це цілком від підпорядкування Власову, хоч би лиш декларативного. Нарешті стараннями д-ра Ф. Арлта справа ця опинилася в Міністерстві Закордонних Справ, де її мав вирішити радник міністерства Hilger. Він призначив конференцію зі мною на 3. 1. 45. — між присутніми було різних 12 німців, в тому наші прихильники д-р Ф. Арлт, полк. L. Wolff і радник Fleischer. Hilger, балтійський німець, свого часу високий урядовець царської Росії, одружений з московкою, говорив зі мною по московськи а радник Fleischer перекладав для решти на німецьку мову. Права рука Ріббентропа Hilger поставив справу категорично а навіть з тоном загрози. Я теж категорично відповів — ні! Понад три години тяглася конференція й скінчилася дипломатичною пропозицією д-ра Ф. Арлта, що надалі він провадитиме зо мною "кулуарні" розмови.

Дня 27. січня полковник L. Wolff зголосився до мене й сказав: "Чи не бажасте, Пане Генерале, говорити з генералом Власовим — може до чогось договоритесь". Я відповів: "Якщо Власов далі хоче, щоб УНКомітет був йому підпорядкований, то я не маю про що з ним говорити". Тимчасом за устійненою практикою ще того самого дня я побачився з репрезентантами ОУН (під проводом полк. А. Мельника) й вони апробували мою позицію, додавши цілком одверто: "Пане Генерале, Ви вояк не маєте належної політичної (діалектичної) підготовки й Власов може Вас обкрутити". На другий день я мав можливість побачити репрезентацію ОУН (під проводом С. Бандери), яка зайняла цілком протилежну позицію, вимагала, щоб я побачився з Власовим і довів йому, щоб він не втручався в українські справи — "ми не боїмося, що він Вас обкрутить, а говорити треба з ворогом, щоб знати чого він хоче". Тоді вже, сказати правду, в мені заговорила амбіція, а що я мав *carte blanche* від Уряду УНР, то пішов з голосом більшости й згодився на побачення з Власовим, повідомляючи про це телефонічно д-ра В. Арлта. Отже *категорично спростовую твердження D. Herre, що я знайшов дорогу до нього (Власова)*". Не з моєї ініціативи відбулося те побачення — лише або з ініціативи німців, або з ініціативи самого Власова, що могло бути інспіроване Hilger-ом або Kroeger-ом.

III

Побачення з Власовим відбулося 30. січня 1945. з дотриманням протоколу. Велика вілля десь під Берліном, велика в ній гарно урядже-

на заля, до якої з одних дверей увійшов Власов з Кроегер-ом, а з других одночасно я з д-ром Ф. Арлтом. Нас познайомили й обидва німці вийшли.

Перше враження — дуже гарний мужеський тип високого росту у військовій уніформі без нараменників. Перші незобов'язуючі куртуазійні з його боку слова — глибокий бас, гарна вимова. За кілька хвилин німецький старшина приніс пляшку кон'яку на кристалевім сервісі. Як відомо я не п'ю, але одну чарку мусів був випити. Власов щохвилини наливав собі й пив. Далі заговорили про справу, а втім я більше мовчав, даючи можливість ініціативи Власову. Отже, він запитав, чому я не хочу увійти як автономний комітет до його "Комітета Освобождения Народов России". Він вважає, що це тим більше можливо, що він уже має українську секцію на чолі з пп. Форостівським, Музиченком, Бутенком та іншими, яка, цілком природньо, пристала б до УНКомітету. Він малював образ досягнень, якби ми почали таку співпрацю, при чому відразу підкреслив, що я був би його першим заступником. Після скінчення його досить довгої тиради я відповів, що на перешкоді до такого "возсоединения" стоїть формальна справа, саме: український нарід не є народом Росії, а лиш червона Москва тепер, як 260 років тому Москва біла підступно підбила Україну. Власов похапливо перервав мене й сказав, що він добре знає історію, але це минуле, а тепер справа стоїть так, що треба йти разом, що за прикладом моїм пішли б всі інші національні репрезентації (тут я побачив, про що йде з тої тактичної помилки Власова — П. Ш.). Далі Власов говорив про можливі перспективи особистого характеру для мене й для нього, а я собі думав "яка ж ти все ж таки наївна людина, коли так по дурному думаєш грати на амбіції". Вже тоді я зрозумів свою повну перевагу над ним і спокійно відповів йому те саме, що говорив німцям, себто: він окремо, я — окремо, але в інтересах боротьби можемо узгіднювати нашу діяльність.*)

Тоді Власов з виразним подразненням підкреслив, що я своєю впертістю гамую цілу справу й що можу понести за це консеквенції — "я бачу, що Ви політик", сказав він. Досить довга мовчанка. Нарешті він запитує мене, як я собі уявляю дальший розвиток мілітарних подій. Я відповів, що хіба він краще від мене орієнтується в ситуації, бо вже має комітет і штаб, а я не маю нічого. Вже таки досить на підпитку він з цього дуже зрадів і почав говорити про те, що за 2-3 місяці вже матиме 6 дивізій й тоді рушить . . . на Україну. Не дивлячись на те, що впродовж цілої розмови я тримав себе в руках, я підскочив і перервав його: "Чому через Україну?" запитую. "Ну бо там більше матеріяльних можливостей та населення вороже наставлене проти червоних", відповів Власов. На це я сказав, що він помиляється, бо український нарід вороже наставлений проти москалів взагалі й буде битися проти нього теж. Тоді вже він вийшовши з себе сказав: "Поб'ю і Вас і народ!" — "Можливо — зазначив я — Ви поб'єте (це слово я дуже підкреслив — П. Ш.) всіх нас, але Денікін та Врангель теж били нас". — "Ну що ж, не хочете, то й не треба, тут сваритися не

*) Думаю, що його вираз "was bedeutet Schandruk" (стор. 477 книжки) власне стверджує, що він програв ініціативу побачення і розмови зі мною. П. Ш.

будемо, але розмова з Вами була приємна”, закінчив Власов, “при наймні добре те, що Ви погоджуєтеся узгоджувати діяльність проти спільного ворога”. Тоді я ще раз підкреслив, що коли йде про співдіяльність, то є політично та мілітарно недоцільним думати про похід в Україну, пригадуючи йому, що військова історія занотувала всі інвазійні походи на Москву через так звану Смоленську браму — хоч щоправда з негативними наслідками, але то вже випливало з інвадерами пороблених помилок, яких він, Власов, звичайно не зробить (!).

Оце зміст розмови. Вона тривала 2 1/2 год. Власов подзвонив і з'явилися д-р Ф. Арлт і полк. Кроегер. І тут я таки, здається, виявив трохи хисту. Я не дав Власову прийти до слова (щоб він не сказав неправди а тоді доказуй, що “ты не слон”, як кажуть москалі) а використавши те, що він підпитий, я перший почав переповідати зміст нашої розмови обом німецьким представникам, та коли скінчив зараз же піднісся й попрощався з Власовим і Кроегер-ом. Власов ані одним словом не заперечив моїй реляції, тільки кинув: “что за упорство!”. Коли я вийшов на двір, то д-р Ф. Арлт і полк. Вольфф сказали, хоч з усміхом, але досить огірчено — перемога наша, але здається в наслідках вона буде “пирровою”. Очевидна річ, що так д-р Ф. Арлт, як і полк. Л. Вольфф не відмовлять підтвердити, в разі потреби, що власне все так було.

IV.

Після того я вже ніколи більше Власова не бачив і до обміну послами не дійшло. За кілька днів після того я довідався, що д-р Арлт “кудись виїхав”. Я подумав — це ж певно наслідки отої “пиррової” перемоги, та розмови з Гілгером. Справи УНКомітету пішли, як то кажеться, в підпілля. Виїхати я не мав куди, бо Скерневиці, де залишилася була моя дружина, були вже в большевицьких руках . . . В Берліні жити також не можна було, бо німці не дали навіть харчових карток і про мій хліб насущний промишляли якось мої адютанти сот. В. Сердюк та пор. Стрийський. Не мав я вже й помешкання, а перед тим мешкав у готелях Ексцелсіор і Еспланад. Прийняв мене буквально до свого ліжка отаман Тарас Бульба-Боровець та потішав мене своїми, ним завжди вживаними, словами “скільки ж можна терпеть?”.

Щойно 9 березня полковник L. Wolff повідомив мене, що знайшовся д-р Ф. Арлт і що знов стає актуальною справа УНКомітету. На цьому місці хочу зазначити, що до того часу я мав змогу пізнати і конферувати з слідуючими діячами: проф. Р. Астровського (президент Білоруської Національної Ради), кавказьких визначних діячів — М. А. Кедію, В. А. Уомаю, М. Г. Алчибаю, д-р Г. Магалова, Донського самостійника генерала В. Г. Глазкова, ген. А. Захаріядзе (двох останніх я знав ще з Польщі). Для повности додаю, що пізніше 12. IV. я бачився також з кубанським отаманом, відомим українським діячем проф. В. М. Іванисом. Всі ті видатні люди, як і багато інших невідомі мені своїй прихильної моїй акції апробати.

З українських діячів (крім останньо зазначеного) я мав повну піддержку й допомогу та апробату для своєї позиції, як теж директиви для створення УНКомітету і його завдань від: проф. д-ра В. М. Кубі-

йовича, д-ра К. К. Паньківського, адв. В. А. Доленка і його ближчих співробітників проф. В. В. Дубровського і проф. М. О. Ветухова, знаного нашого вченого проф. Х. С. Рябокона, проф. д-ра М. І. Шлемкевича, Достойного Отця полк. д-ра В. Лаби, М. А. Лівичького, М. М. Ковальського, полк. Дацька, інж. А. Мілянча, полк. д-ра Б. Гомзина, мого особистого приятеля, д-ра Котика-Стерамовича, та багатьох інших наших достойних і поважних громадян. А покійний наш Митрополит УАПЦ бл. пам. Ексселенція Полікарп уділив мені спеціального благословення як голові УНКомітету та навіть інтервенював за мене перед німецькою адміністрацією. Коли актуальною стала справа організації УНКомітету, багато із вище згаданих взяло участь у так званій Ваймарській Конференції 13. - 14. III. 1945., де з свого боку одногolosно дезигнували мене на голову УНКомітету та визначили пп. проф. д-ра В. М. Кубійовича, адвоката А. П. Семененка й інж. П. Терещенка на членів Комітету.

Коли 12. III. я побачився з д-ром Ф. Арлтом, то на його радісне повідомлення, що УНКомітет під моїм головуванням визнаний німецьким урядом, я відповів "zu spaet", хоч існували й реальні завдання, що їх ще можна було виконувати й для яких властиво й був створений Комітет — перш за все йшлося про можливе рятування українців перед большевиками, бо ж наших людей можна було б за посвідченням УНКомітету перекидати на захід, та про рятування 1. Української Дивізії, що внаслідок капітуляції Німеччини могла б бути захоплена большевиками; про дивізію найбільше дбав проф. д-р Кубійович. Д-рові Ф. Арлтові я сказав, що визнання прав УНКомітету, як української політичної репрезентації (при чім я ніколи не надавав Комітетові значіння якогось уряду) мусить наступити лиш з боку Міністерства Закордонних Справ, на ніякі інші визнання я не погоджуюся. Так і сталося — 15. III. мене запросив до міністерства державний секретар Steengracht (у мене записано Steengardt) й відчитав мені декларацію слідуючого змісту:

Herr General,

Um in der entscheidenden Phase des Krieges gegen den Bolschewismus und fuer eine gerechte Voelkerordnung Europas alle antibolschewistischen nationalen Kraefte voll zur Auswirkung kommen zu lassen, erkenne ich fuer die Deutsche Reichsregierung den von Ihnen ins Leben gerufenen Arbeitsstab ukrainischer nationaler Vertreter als Ukrainisches Nationalkomitee ausdruecklich an.

Ich bestaetige:

1) Dass das Ukrainische Nationalkomitee als der alleinige Vertreter des ukrainischen Volkes von der Deutschen Reichsregierung anerkannt ist.

2) Dass das Nationalkomitee das Recht hat seine Auffassung ueber die Zukunft der Ukraine zu vertreten und in Erklaerungen und Manifesten zum Ausdruck zu bringen .

Bei der endgueltigen Klærung der Frage, wie die in der deutschen Wehrmacht kaempfenden Ukrainer zusammengefasst werden sollen, werde ich dafuer eintreten, dass die ukrainischen Verbaende in ihrer Gesamtheit die ukrainische Befreiungsarmee bilden."

На цій урочистості було знов 12 німців з ОКВ з різних міністерств, а я був тринадцятий, бо на мою пропозицію йти зо мною ніхто з членів комітету не погодився. В часі читання декларації я собі знов подумав "zu spæet". Мабуть і самі німці не інакше думали, бо де ж була та сила, що могла їх врятувати? — хіба ж не УНКомітет, або всі такі комітети разом? Очевидно вони пішли на уступки генералові Waechter-ові та д-рові Ф. Арлтові, які лиш у цей спосіб уявляли собі можливість рятування української інтелігенції та вояків. І коли це взяти за єдине вияснення поступування німців, то тоді видно не лиш чисті інтенції згаданих двох осіб, але й силу їхнього впливу в німецькій внутрішній структурі. Зрештою, коли ми верталися з міністерства, я про це без вагання сказав д-рові Ф. Арлтові, як теж нагадав йому, що большевики вже під Kuestrin-ом — 60 km на схід від Берліну.

Здається, що того самого дня генерал von Koestring, головний командир усіх добровольчих формацій, що вже існували, запросив мене до себе на вечерю. Був це дуже милий старший пан, що теж без сумніву належав до опонентів Гітлера. Вечеря пройшла в дуже милій атмосфері, як би не те, що на ній був, очевидно в ролі обсерватора, полк. Kroeeger. Ад'ютантом ген. Koestring-а був кавалерист, як і я сам генерал (з російської армії) von Herwarth, людина безперечно надрядна очевидно з кругів д-ра Ф. Арлта. З ним я пізніше зустрівся, як з шефом Бюра Міністер-Президента Баварії.

Та ще до справ Комітету. Члени Комітету з тих чи інших причин працювати не могли, зокрема проф. д-р Кубійович, що був обтяжений ще діяльністю Допомогового Комітету. Довелося всі праці Комітету перекласти впрост на штаб Армії. На свого безпосереднього помічника у військових справах я запросив генерала О. Вишнівського, який, не дивлячись на свою недугу, віддавав усі сили справі. Але на початок треба було оформити своє відношення до вояків і частин. УНКомітет своєю постановою №. 2. з дня 18. III. 45. призначив мене Командуючим Українською Національною Армією, але в певній мірі то було не вистарчальне для вояків з Армії УНР, яких в'язала певна традиція легалізму. Це взяв був під увагу Пок. Президент А. М. Лівіцький і Наказом Війську і Флоті УНР №. 8. § 1. з дня 15. III. 45. призначив мене теж Командуючим Українською Національною Армією.

V.

7. квітня большевики були на передмістях Берліну й того ж вечора я виїхав через Дрезден і Прагу до Клагенфурту до 1. Української Дивізії. За три тижні існування УНКомітету вдалося зібрати, як то кажеться, до купи: Протипанцирну Бригаду (2 Українська Дивізія) полковника Дяченка й відправити її до Чехії (про що теж окремо писатиму), Вільне Козацтво полковника Терещенка, 281. Запасний полк з Данії, започаткувати поповнення Бригади особливого призначення Отамана Т. Бульби-Боровця, підпорядкувати 3 куріні жандармерії та відділ протилетунської оборони, що до речі складався з наших *неповнолітніх* хлопців та дівчат, але знаходився в добрій опіці одного нашого професора.

В Празі я добився звільнення з гестапівської опіки знаного нашого науковця й дипломата проф. д-ра Р. С. Смаль-Стоцького. В Пра-

зі я теж залишив полковника В. Мальця для формування запасної бригади.

У дальшій дорозі до Дивізії я зустрівся з о. д-ром І. Гриньохом. Я запросив його їхати зо мною до Дивізії, де він тішився, як я вже попередньо знав, великою популярністю а саме я мав на увазі, щоб він допоміг мені якнайскорше опанувати наставлення дивізіонерів, які — що не було секретом — в значній мірі перебували під впливом наших націоналістичних організацій. Головним чином це мені було б потрібне, коли б довелось роззброювати в Дивізії німецький командний склад. О. д-р І. Гриньох поїхав зо мною й дійсно багато допоміг мені в моїх замірах, але також знаю, що впливав він на д-ра Ф. Арлта й генерала Waechter-а в сенсі респектування моїх розпоряджень.

18. квітня я прибув до району розташування Дивізії через східній пас Альпів. Штаб мій на чолі з полк. А. Валійським прибув день чи два пізніше. Я затримався в Voelkermarkt-i, де стояв 1. запасний полк, а ним командував полк. Маркс, дуже аригантна людина. Уже там я довідався від перших стрічних старшин, як він та генерал В. Фрайтаг, командир дивізії, трактують наших вояків. Зокрема прикро мені було побачити нашого старого боевого полковника Б. Барвінського в уніформі сотника та в складі старшинської резервної сотні. З місця я наказав полк. Барвінському накласти наші національні полковницькі відзнаки й приділив його до Штабу Армії. Ото ж, я мав намір, можливо під впливом перших вражіннь, усунути полк. Маркса, але далі був вирішив раніше побачити ген. Фрайтага, якого мав також намір замінити на становищі Командира Дивізії нашим бойовим старим вояком-генералом М. Кратом, що належав до моєї Штаб-Кватири. Приїхали зі мною рівно ж в характері зв'язкових до німецького командування і дорадників генерал Waechter і д-р Ф. Арлт.

Першим моїм кроком ще до розмови з генералом Фрайтагом було побачення з нашим політичним представником при Дивізії д-ром Л. Макарушкою, що має мати повний образ положення дивізії з найбільш міродайного джерела. Тоді ми й вирішили, що не лежить в інтересі Дивізії зміна її командира й командира запасного полку. Бо й справі, що ж могли б зробити в Дивізії й для Дивізії в тім часі українські командири, яких розпорядження та домагання напевно були б саботовані німцями згори й знизу, а до того коли вже до кінця залишалось дні а можливо години. Все ж від генерала Фрайтага, що його я поінформував про моє бажання його усунути я виміг цілий ряд заряджень (див. Наказ №. 71) з 24. IV. 1945. Я наказав запряженню Дивізії. Цю присягу перепровадив о. майор М. Левенець після короткої Служби Божої. Ось її зміст:

“Присягаю Всемогутньому Богові перед Святою Його Євангелією та Животворящим Хрестом, не шкодуючи ні життя, ні здоров'я скрізь та повсякчас під Українським Національним Прапором боротися зі зброєю в руках за свій Народ і свою Батьківщину Україну. Свідомий великої відповідальности, присягаю як вояк Українського Національного Війська, виконувати всі накази своїх нагальників служняно й беззаперечно, а службові доручення тримати в таємниці. Так нехай мені в цьому допоможе Бог і Презиста Мати. Амінь.”

О, то не була легка справа, але скінчилося тим, що враз з нашими вояками присягали й німці!

Зрештою, не дивлячись на моє наставлення, мушу цілком об'єктивно ствердити, що з хвилиною мого прибуття до Дивізії генерал Фрайтаг зробив мені вичерпуючий звіт про стан і положення Дивізії та цілком змінив своє відношення до вояків. Надзвичайно корисне враження я мав від шефа штабу Дивізії (І-а по номенклатурі німецькій) генерального штабу майора W. D. Heike. Він докладно впровадив мене в курс оперативного положення Дивізії, організаційного й матеріального її стану. Дав добрий звіт про ворога — його сили й можливості. Натомісць цілком негативне враження я мав від розмови з квартирмайстром Дивізії. Вже в перших днях я відвідав бойові становища Дивізії й тоді довідався, що генерал Фрайтаг ніколи не був на першій лінії становищ Дивізії. Про характеристику генерала Фрайтага, зокрема про його відношення до українських вояків та про його поведінку підчас Брідської операції, де Дивізія стратила до 70% свого чисельного стану писатиму окремо.

В слідуючих днях я відвідав німецького командуючого Армією генерала von Balck-a.

Від хвилини переведення присяги моїм першим домаганням було, щоб надалі ніколи в офіційних документах дивізійних (напр. звіти тощо) не вживалося іншого титулу, як "1. Українська Дивізія".

VI.

Витяги з Наказу Дивізії № 71 з дня 27. V. 1945.:

III. Folgen fuer die Division.

1) Die Division ist und bleibt ein rein ukrain. Waffen-Verband.... Der General Schandruck ist weiterhin der Oberbefehlshaber saemtl. ukrain. Verbände, einschl. **1. Ukrainische Division**..... (підкр. автора) In der Division befinden sich 11% Deutsche.....

Es sind in der Division keine Russen...

3) Falls durch eine offizielle Kapitulation des deutschen Reiches... **die Ostfront dem Bolschewismus ausgeliefert wird** (підкр. моє — П. III.), schlaegt sich die Division sofort und schnellstens nach rueckwaerts zu den Anglo-Amerikanern durch.....

V. Sofort - Massnahmen.

....Durch die Kommandeure ist saemtl. deutsches Personal, das auf Grund besond. Vorkommnisse in einem starken Gegensatz an den Ukrainern steht ... zur Ueberstellung an das Felders. btl. zu melden. Personal, welches im Hass zu den Ukrainern steht oder von den Ukrainern gehasst wird, ist nicht haltbar...."

Отже головні пункти моїх вимог до командира Дивізії . . . виконані!

Поза тим, що д-р Л. Макарушка багато мені допомагав у справах Дивізії, він був також моїм делегатом до Англійської Команди того відтинку (здається командир 11. Шкотської Дивізії), звідки привіз письмений наказ про прийняття Дивізії. Там теж, здається, д-р Л. Макарушка ствердив, що англійці були поінформовані про Дивізію й про УНКомітет. Водночас я був вислав генерала К. Смовського

в іншому напрямку в цілі нав'язання контакту з Аліянтами через поляків у Зальцбургу. Генерал Смовський мав більшу родину й я мав теж на увазі відтягнути його далі на захід. Виконуючи ретельно мій наказ, генерал Смовський мало що не потрапив у руки большевиків, що перебували зв'язковими при аліянтських командах, й мав великі переживання.

Великим благословенням Божим для Дивізії було те, що там був дивізійним священником о. майор Левенець. Безкомпромісовий духовий оборонець вояків перед німцями, відзначений за випровадження одної частини вояків з Брідського кітла, о. майор Левенець був тоді для мене моральною опорою. Він був також свідком моєї розмови з ген. Фрайтагом 7. V. в год. 10-ій увечері, коли я поставив домагання напротязі ночі зняти Дивізію з фронту. На початковий спротив ген. Фрайтага я загрозив арештуванням всіх *німців* та наставленням українських командирів. Але ген. Фрайтаг виконав мій наказ, про що о. майор Левенець повідомив мене 8. V. о год. 2-ій. Пізніше о. майор Левенець був просто моїм Ангелом-Хоронителем, коли англійці нас враз з нашою перекладчицею милою панею Лаврівською арештували й посадили до табору Agathenhof біля St. Veidt-у за те, що ми намагалися дістатися до Дивізії, інтернованої в Італії. Зпоміж інших оо. священників я пізнав о. д-ра Ковалюка (пам'ятаю його прекрасну промову на Великдень), та о. д-ра Кордубу, — взагалі всі оо. священники були повні самопосвяти в обороні української Дивізії.

VII

Капітуляція Німеччини наступила в ніч на 8. V., але Дивізія до вечора встигла відійти в напрямі до англійців за ріку Мур, що було кінче необхідне з огляду на небезпеку знищення большевицьким летунством сталих мостів на Мурі — про споруду понтонних не могло бути мови бо ріка Мур є дуже глибока й прудка. Тоді б Дивізія безперечно була оточена червоними. До 12. V. Дивізією командував ген. Фрайтаг, коли він скінчив життя самогубством біля St. Andræ в Альпах. Від 12. V. на одну частину Дивізії, що дісталася до англійців, я призначив командиром генерала М. Крата, висилаючи наказ через пор. Федіва, а на другу, що трапила до американців під Rastadt-ом за порадою д-ра Л. Макарушки, я призначив німця, командира артилерійського полку Дивізії полк. Bayersdorf-a.

Отже з всього цього, та навіть і з книжки Й. Торвальда видно, що я ніколи Дивізією не командував, але перебував при ній, як найбільшій одиниці УНАрмії.

Тут хочу зазначити, що вважаю певним недотягненням Й. Торвальда в наświetленні деяких фактів, що він не скористав з такого авторитетного джерела, пишучи про Дивізію, як ген. штабу майор W. D. Heicke, шеф штабу Дивізії, що його адресу легко міг би дістати, оскільки не хотів дещо в'яснити через українські джерела.

VIII.

До різних аліянтських установ і штабів я подавав меморіяли про Дивізію, але це вже було після капітуляції Німеччини, головне на протязі травня - червня 1945. Одним з останніх аргументів було те, що

вояки Дивізії ніколи советськими громадянами не були, а походять з Галичини, себто є громадянами Польщі — що є правдою. Одначе в жоднім разі ні д-р Ф. Арлт, ані хтось інший про зміст тих меморіялів знати не міг. Інж. А. Палій був здебільшого промотором цієї моєї акції та автором меморіялів. Поза мною подавали меморіяли: д-р Л. Макарушка, ген. М. Крат і інж. А. Мілянч за Український Допомоговий Комітет.

IX

Залишається ще сказати кілька слів про моє перебування в Румунії в червні 1941. при штабі групи армій генерала Ritter von Schobert-a. Я тоді був інтернований у Скерневицях після звільнення мене з Мокотівської в'язниці (у Варшаві) — про це пишу окремо. Одного прекрасного дня, здається 2. VI. 1941., німці посадили мене до потягу без слова й у супроводі жандарма довели до Відня, де передали до диспозиції Sonder-Kommando, на чолі якого був барон von Hochstaetter, але не до Abwehr-y. Барон v. Hochstaetter заявив мені, що почнеться наступ в Україну й що вони будуть засягати моїх рад — нічого подібного не робили. За десять днів, що я перебував у Яссах, я лиш зробив для них трансфер летунських фото району Батума — з фото зробив плян. Наступ з Румунії в Україну почався 22. VI., а 24. VI. мене відіслали назад до Скерневиць, при чім на прощання барон von Hochstaetter сказав мені, що вони (німці) не потребують ані України, ані українських політиків чи генералів. До речі зо мною був пок. д-р Ю. Липа, який одночасно зі мною був відісланий до Варшави.

ОГЛЯДИ І РЕЦЕНЗІЇ:

DOCUMENTA PONTIFICUM ROMANORUM HISTORIAM UKRAINAE ILLUSTRANTIA

(1075-1700) vol. I Collegit Introductione et Adnotationibus auxit **P. Athanasius G. Welykyj** OSBM series II "Analecta OSBM" — Sectio III Romae 1953 p. 686

Видання "Папських Документів", за редакцією о. д-ра А. Великого ЧСВВ є першим монументальним збірником історичних документів, що яскраво наświetлюють зв'язки української держави всіх періодів із західною Європою, а безпосередньо з Ватиканом. Не зважаючи на попередню працю українських істориків (В. Антонович і С. Томашівський) у римських архівах — аж тепер появилася довгождана повна збірка папського листування в зв'язку з Україною.

За це нашому інтелектуальному середовищу в Римі належить якнайбільше признання. В першу чергу це відноситься до історика о. д-ра А. Великого, що присвятив багато років, вибираючи по різних римських архівах історичні докумен-

ти й нашого мецената архієпископа Івана Бучка, що уможливив появу цього люксового видання.

Збірку "Папських Документів" відкриває "Praefacio" Архієпископа Івана (ст. VII-IX), в якому автор коротко зазначає історичні моменти співпраці України з Ватиканом, акцентуючи часи Данила Галицького.

Доволі обширне вступне слово (ст. XI-XX), о. д-ра А. Великого докладно наświetлює причини, які зумовили це видання, а разом подає історичні джерела й літературу, якою користувався редактор видання.

Недруковані документи о. д-ра А. Великий віднайшов головно в трьох інституціях: Archivium Secretum Vaticanum (Registra Vaticana, Registra Lateranensia, Registra Avenionensia); Bibliotheca Apostolica Vaticana (Codices Barberini Latini, Codices Vaticani Graeci); Secretaria Brevium Apostolicorum (Secretaria Brevium, Indulgentia perpetuae, Indulgentiae ad tempus, Altaria privilegiata perpetua, Indulta personalia).

Перший том збірки охоплює 623 документи, яких авторами були 28 папів. Їхні світліни поміщені перед кожним розділом власних листів. Документи першого збірника відносяться до трьох періодів історії України: Київсько-княжого, Галицько-Волинської держави та литовського й козацького. Найменше безпосередніх документів припадає на київську-княжу добу, яка репрезентована лише двома листами Григорія VII до Ізяслава Ярославича й польського короля Болеслава Хороброго.

Галицько-Волинський період княжої держави заступлений понад 40 документами, в яких обговорено головну поширену католицької віри на українських землях. Авторами були: Іннокентій III, Гонорій III, Григорій IX, Іннокентій IV і Александер IV.

Дуже інтересними являються листи Іннокентія IV (1243-54) до Данила й Василя Романовичів, в яких яскраво наświetлено відношення Ватикану до України в часах татарського лихоліття.

Чотирнадцять і п'ятнадцять стол. виповнюють листи Івана XXII, Бенедикта XII, Клементія VI, Іннокентія VI, Урбанія V, Григорія XI, Івана XXIII, Мартіна V, Євгена IV, Миколи V, Калліста III, Піюса II, Сикста IV, Іннокентія VIII й Александра VI. Всі ці документи є першорядним джерелом для українського й чужинського історика, який бажає студіювати зв'язки й вплив Ватикану на українські землі XIV і XV століття.

Дуже цікаві листи з XVI й XVII стол., в яких у головному розглянено взаємовідносини католицької й православної церкви в Україні. Авторами були: Юлій II, Лев X, Клемент VII, Павло III, Пій V, Климентій VIII, Григорій XIII, Павло V, Григорій XV, Урбан VIII, Іннокентій X, Александер VII, Клементій XI, Александер VIII й Іннокентій XX.

Цікаві листи Григорія XIII до Константина Острозького, і листи Климентія VIII до козацьких провідників.

Коротко бажаємо зупинитися на листах Климентія VIII, які були писані безпосередньо до козацького лицарського ордену. Вони (чч.129-130) є мабуть **одинокими** документами безпосереднього звороту Папи до українського козацтва, а тому заслуговують на основний розгляд. Незалежно від протитурецьких концепцій Рудольфа II-го й його зв'язків з козаками, Папа Климентій VIII провадив свою індивідуальну політику, яка змагала до створення міцної протитурецької ліги держав середньої й східної Європи. Козаки в свою чергу ще в ранніх 1580-их роках через папську нунціатуру в Польщі, ста-

ралися предложити Ватиканові свої пляни протитурецької боротьби, але в цьому часі Папа боявся нав'язувати будьякі дипломатичні зносини з козацьким орденом з огляду на протикозацьке наставлення Польщі. За декілька років, коли зроста турецька загроза для Європи, Климентій VIII рішився на певні заходи. З цього часу походять вищезгадані два документи з одною й тою самою датою **8.XI. 1593 року**.

У першому листі звертався Папа до якогось козацького отамана, зазначаючи лиш у салютації "Dilecto filo, nobili viro, Capitaneo generali Cosachiorum", не подаючи його прізвища. До питання невідомого адресата д-р А. Великий в 150-ій примітці (ст. 150) пише: "Nomen huius Capitanei, qui 'hetman' vocabatur ignotum est. Ut videtur, hoc neque in intentione erat Clementis VIII, quia legatus pontificus in campum ignotum proficiscebatur. Non multum antea inter Cosacos agebat Christophorus Kosynskyj (1591-93). postea Severianus Nalyvajko. Interea possunt etiam commemorari nomina Joannis Orishovskij, qui nominatus a rege Sigismundo an. 1590 ut capitaneus Cosachorum sic dictorum "in indicem illatorum", putabatur eratque sub odebientia N. Jazloveckij. Secundum relationem Joannis Matthaei Wacker, qui anno 1593 (sub finem anni) ut legatus Imperatoris in Poloniam venit, ut foedus contra Turcas et auxilium expeteret, post Chr. Kosynskyj dux Cosacorum erat Mykoshynskyj, cui ad latus adstabat etiam S. Nalyvajko. Cum his personis, verosimiliter, Cumuleus tractare debuit".

Розглядаючи поїздку Комуловича в Україну, приходимо до висновку, що він мабуть переговорював з представниками низового козацького ордену, або самостійної козацької дружини під проводом С. Наливайка. Ці припущення підтверджує та й інструкція Климентія VII, яку Комулович одержав перед своїм виїздом. В інструкції виразно говориться, що Польщу не треба інформувати про правдиві заміри Ватикану відносно козаків. Тому Комулович напевно вистерігався в своїй перших починах переговорювати з відпоручниками т. зв. "городового козацтва", під проводом Івана Оріховського. Багато світла кидає на цю невирішену проблему невикористана редактором праця Рачкі-Пірлінга: "L. Komulovica izvjestaj i listovi o poslowstvu ujevovu o Tursku Erdelj, Moldavsku i Poljsku" (Загреб 1882).

Найправдоподібніше Комулович переговорював й передав папського листа С. Наливайкові, який описля кількома наворотами відвідував зі своїми козаками Молдавію. Звичайно ці походи не треба зв'язувати з якоюсь грошовою допомо-

гою Ватикану, як це зазначено в "Великій Історії України" (вид. Тиктора). Ми знаємо, що папські гроші призначені козакам одержав снятинський староста Язловецький, зобов'язуючись вирушити походом в татарські землі. Походи Наливайка й других отаманів на Молдавію в останньому десятилітті XVI ст. були наслідком окремої політичної козацької концепції супроти Молдавії того часу. Комулович з різних причин не міг з козаками (незалежними) домовитись, а тому зачав переговорювати з польсько-литовською адміністрацією українських земель.

В цих двох листах Климентій VIII дуже похвально висловлювався про козацьку хоробрість і військову справність. Опублікування **оригіналу** згаданої таємної інструкції Климентія VIII — зумило б докладніше висвітлити приховані інтенції Ватиканської держави супроти козацького лицарського ордену. Що до часів Хмельниччини — в збірці знаходимо низку листів Іннокентія X, адресованих до польського короля, королеви й сенаторів. Над їхнім змістом, як і над другими документами в нашій короткій замітці не маємо змоги ширше зупинитись. Всі вони є першорядним джерелом для студій періоду козацької держави.

Крім документів у збірці стрічаємо цілу низку фотовідбиток. З них головніші: лист Григорія VII до Ізяслава I; ілюстрація прибуття сина Ізяслава, Ярополка з жінкою і матір'ю до Риму в 1075 р., з "Codice Getrudiano"; чергова картина з гетрудянського кодексу, на якій представлено Ярополка і його жінку Ірину, що стоять біля престолу Ісуса Христа. Ісус накладає на їх голови діядеми.

На окреме відмічення заслуговують відбитки двох географічних карт: "Pars tabulae geographicae Guibelmi Sansone, editae a J. Rossi, Romae 1678" й "Tabula geographica Joannis Bapt. Homann sub tit. Ucraina quae et terra Cosaccorum" edita Norimbergae an. 1716 in "Orbe terrarum magno" eiusdem auctoris".

Ювілейна збірка папських документів присвячена папі Пієві XII з нагоди 700-ліття коронації Данила Романовича.

Л. В.

о. Орест Купранець, ЧСВВ: ТОПОНОМАСТИКА ГВАНІНУСА З 1611 Р. УВАН, Onomastica № 8. Вінніпер — Мондер 1954, стор. 32.

Рухлива видавнича діяльність Української Вільної Академії Наук у Канаді збагатила нашу наукову літературу останніми часами цілою низкою нових розвідок, що становлять поважний вклад

у ділянку українознавства. Коли ми зпоміж видань УВАН відзначаємо саме наведену працю, щоб обговорити її на сторінках РД, то на це склалося цілий ряд причин. Передовсім ми б хотіли відмітити факт існування маловідомого українського культурного осередку поважних розмірів у цьому невеличкому містечку провінції Альберта в Канаді, де існує Музей-Архів ОО. Василіян з цінною бібліотекою, що в ній і містяться два томи праці Гванінуса з 1611 р. з описами земель Литовської й Русько-Української.

Незаперечною заслугою о. О. Купранця є те, що він нас знайомить з етимологіями Гванінуса трьох наших географічних назв а саме: Волинь, Русь і Україна. Згадані етимології не мають щоправда наукового значення, якого зайво було б шукати в книжках з початку XVII віку. Етимологія, як і більшість сучасних наукових дисциплін, розгорнулася в XIX стол., хоч правда вже й раніше учені спостерігали певну подібність між мовами*. Але переважна більшість таких пояснень не виходять, як і Гванінус, поза рамки "народньої етимології".

Гванінус був як на свій вік начитаною людиною. Між своїми джерелами цей поляк італійського походження згадує між іншим Помпея Трога (о. Купранець помилюково пише Трогус стор. 15). До цього автора треба додати малий коментар.

Трог Помпей сучасник Октавіяна Августа закінчив свій історичний твір (перша всевітня історія писана латинською мовою) Філіппійські Історії року 19 до нашого літочислення. Цей твір цікавий для нас українців своїми широкими описами нашої прабатьківщини Скитії, на жаль не зберігся до наших часів в оригіналі. Збереглися лиш прологи до нього невідомого автора та витяг Марка Юніяна Юстіна. Ці витяги й знало середньовіччя та користувалося ними дуже широко. З польських історіографів ним користувалися м. і. Кадлубек, Бельські, Длугош і ін. хоч за своє джерело подавали Трога. Бачимо, що й Гванінус на початку XVII стол. пішов їх слідом і хоч черпав з Юстіна, але наводить між джерелами Трога.

На основі цих частих згадок Трога кустос інституту Оссолінських у Львові Август Беловскі видав сто років тому "Pompei Trogi fragmenta" (Львів 1853 стор. XXVI + 91), зібрані з документів згаданого інституту, що мали довести мовляв твір Трога таки зберігся в Польщі. Цей фальсифікат скоро викрито й доведено, що автор за оригінальні уривки Трога приймав на пр. цитати з Leonardo Aretino (1369-1444) й інших істориків-письмен-

ників часів ренесансу. Цей же А. Беловски відомий і в українській історіографії. Це для нього наш відомий письменник і видатний історик І. Вагилевич зладив на основі Іпатського рукопису видання Несторового літопису (вийшло в збірці "Monumenta Polonica Historica" т. I. Львів 1864). Паралельний польський переклад А. Беловского стоїть так само як і вище згадана збірка фрагментів Трога на неможливо низькому рівні навіть на ті часи. Погана прислуга польській науці!

Вертаючись до обговорюваної нами книжки о. Купранця мусимо одначе висловити свій жаль з приводу сугестій автора щодо норманської теорії. Навіть той порівнюючи малий гурт учених, що ще нині старається боронити норманську теорію змушений, щоб не суперечити новим знахідкам археологічним, приймати теорію приходу норманів до Києва з півдня!

Так само мусимо відсудити спосіб "наукової" дискусії вжитої в передмові до обговорюваної праці проти немилого дискутанта. В науковій дискусії мали б важити виключно наукові аргументи, а не вирокі суду за образу чести. Наукова вартість таких вироків дуже проблематична!

Обговорювана нами розвідка, як і зрештою всі видання УВАН, дбайливо оформлена й присвячена 70-тиліттю відомої дослідниці на полі української історії проф. д-р Н. Василенко-Полонської та 45-тиліттю її наукової діяльності.

*)Учений чех з XVI стол. Sigmund Hruby z Jeleni (Gelenius) видав у 1536 році Lexicon symphonicum, в якому на основі подібності значення й звучності склав словник чотирьох мов: латинської, чеської, німецької й грецької на пр.: acetum, — ocet, — Essig, — oxos angelus, — angel, — Engel, — angelos.

М. А.

НАДІСЛАНЕ ДО РЕДАКЦІЇ:

1. Писанець Правди, Честер чч. 7-8, 1954.
2. Бюлетень КУК, Вінніпег чч. 7-8, 9, 1954.
3. Пороги. Місячник літератури, науки, культури. ч. 54/56.
4. Листи до приятелів. Нью Йорк. чч. 9, 10, 1954.
5. Українське Громадське Слово. Нью Йорк, чч. 9-10, 1954.
6. Наша Держава. Двотижневик, Торонто. чч. 15-20, 1954.
7. Український Господарник. Нью Йорк, ч. 3 рік 1954. Журнал української економіки за головною редакцією проф. М. Величківського, стор. 48.
8. Вперед. Український робітничий часопис. Мюнхен, чч. 7-8, 1953 і 3-8, 1954 р.
9. Володимир: Тризуб. вид. Ордену, Лондон 1953. стор. 11.
10. Володимир: Прапор України. вид. Ордену, Лондон 1954 стор. 15.
11. Володимир: Гимни землі. вид. Ордену, Лондон 1953 стор. 22.
12. Зов Ордену, бюлетень чч. 2-3, 1954.
13. Бюлетень Президії УВАН. Вінніпег ч. 3, 1954. стор. 11.
14. Ю. Шерех: Вс. Ганцов, О. Курило. УВАН, Вінніпег 1954, стор. 77.
15. Софія Парфанович: Сторінка непрочитаної повісті й інше. Памяті Наталі з Рудницьких-Чапленко. Вінніпег — Нью Йорк 1954. стор. 16.
16. П. Ковалів: Українська мова та її становище серед інших слов'янських мов. УВАН, Вінніпег 1954 стор.48.
17. о. О. Купранець ЧСВВ: Топономастика Гванінуса з 1611 р. УВАН Вінніпег — Мондер 1954 стор. 32.
18. М. Боровський: Українське місцеве називництво в інтернаціональній ботанічній термінології. УВАН, Вінніпег 1954 стор. 64.
19. Смолоскип, журнал української молоді, Париж чч. 6-10, 1954.
20. Жіночий Світ, місячник. Вінніпег ч. 9, 1954 р.
21. Самостійна Україна, місячник. Шікаго. чч. 3-7, 1954.
22. The Order. Religious and philosophical thought, London, № 2-3.
23. W. Shayan: I can't return. New Epoch 1950 pp. 15.
24. B. Wjitenko: I Accuse Stalin. The Order 1952 pp. 16.
25. W. Shayan: The Wisdom of Hatred and Annihilation. New Epoch 1950 pp. 18.
26. Ukrainian Commentary, Winnipeg № 8-9.
27. Romain O. Yakemtchouk: La legitime difence et l'Art. 51 de la Charte de l'O. N.U. Extrait des Annales de Droit et de Sciences Politiques Tome XIV — №. 3. Bruxelles 1954.
28. W. Shayan: La Mission Historique de l'Ukraine. Nouvelle Epoque. 1946.
29. MOST. Quarterly for Slovak Culture. Cleveland, Ohio, 1954 № 1-3.
30. W. Shayan: The Creation of Humanity New Epoch 1946 pp. 8.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Повідомляємо, що всім відборцям "Розбудови Держави", які до кінця ц. р. не вирівняли своїх залежностей і не внесуть передплати на 1955 рік, будемо змушені здержати висилку.

Книгарні й кольпортери повинні розчислитися не пізніше двох місяців по одержанні висилки. Кольпортерів, які не відтягають собі 20% рабату та не залягають за послідне число, оголошуємо як жертводавців на пресовий фонд "Розбудови Держави".

Про зміну адреси прохаємо повідомляти негайно.

За комплетами "Розбудови Держави" звертатися до адміністрації.

Редакції, що висилають нам свої видання, прохаємо слати їх на адресу нашої редакції, у Клівленді, а не до адміністрації.

НА ПРЕСОВИЙ ФОНД "РОЗБУДОВИ ДЕРЖАВИ" ЗЛОЖИЛИ:

Маріян Козій	\$29.27	Кость Баніт	2.00
д-р Марко Антонович	5.00	Денис Мацьків	1.00
Олекса Петришин	2.70	д-р Всеволод Левицький	1.00
		К. Лисюк	0.25

Всім жертводавцям щира подяка.

ВИПРАВЛЕННЯ ПОМИЛОК

Вже після остаточної коректи журналу при зміні шрифту піднаголовків закралися неприємні друкарські помилки, які просимо виправити:

На ст. 17 у піднаголовку замість **Сппроба** — має бути **Спроба**; на ст. 20 замість **Намір** Гал.-Вол. держ. — має бути **Напір**...; на ст. 26 замість Г) **кадри**... — має бути Г) **Кадри**...

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ

ЖУРНАЛ НАУКИ І СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

В журналі друкуються праці авторів:

Марка Антоновича, Юрія Бойка, Богдана Боцюркова, † Юліана Вассіяна, Богдана Винара, Любомира Винара, † Остапа Грицяя, Павла Грицака, Петра Голубенка, Ростислава Єндика, Михайла Ждана, Аркадія Жуківського, Осипа Зінкевича, В. Іваниса, Зиновія Книша, Всеволода Мардака, Володимира Мацяка, Василя Михальчука, Михайла Мухіна, † Олега Ольжича - Кандиби, Євгена Онацького, Миколи Плав'юка, С. Ю. Процюка, Емілії Смально, Петра Стерча, Івана Троняка, Василя Федорончука, Богдана Цюцюрки, Павла Шандрука, Володимира Шаяна, Романа Якимчука, й ін.

Ціна одного примірника "Розбудови Держави":

в Австралії	2 шил. 6 пс.	у Бразилії	5 крз.
в Австрії	3 шил.	у Канаді	40 цен.
в Англії	2 шил.	у ЗДА	50 цен.
в Аргентині	2 пези	у Німеччині	1 нм.
у Бельгії	12 бфр.	у Франції	100 ффр.

В інших країнах рівновартість ам. \$0.50 у перерахуванні на валюту даної держави.